

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za komparativnu književnost

Ivana Lučića 3

10 000 Zagreb

Zašto je Jorge Luis Borges pisao o Janu Panoniju?

Matija Štahan

Mentorica: Cvijeta Pavlović

1. 9. 2016.

Sadržaj

1. UVOD.....	1
1. 2. Uvod u Jana Panonija	1
1. 2. 1. Životopis	1
1. 2. 2. Recepcija.....	3
1. 3. Uvod u Jorgea Luisa Borgesa	5
1. 3. 1. Životopis	5
2. ANALIZA NOVELE <i>TEOLOZI</i>	6
2. 1. Kratak sadržaj novele.....	6
2. 2. Literarne referencije	9
2. 3. Lik Janusa Pannoniusa	10
3. <i>TEOLOZI</i> PREMA BORGESOVU OPUSU	11
3. 1. Pitanje vremena u Borgesovoj esejistici	11
3. 2. Esejističke poveznice: <i>Teolozi</i> , Bloy i sv. Pavao	15
3. 3. Kršćanstvo i hereze u Borgesovoj novelistici.....	17
3. 4. Pitanje identiteta u Borgesovoj novelistici	22
4. ZAŠTO JE BORGES PISAO O JANU PANONIJU?.....	26
4. 1. O Borgesu.....	26
4. 1. 1. Dvojako poimanje dvostrukosti identiteta	26
4. 1. 2. Model književnika-dvojnika.....	29
4. 1. 3. Model književnika-prethodnika	33
4. 2. O Janu Panoniju	36
4. 2. 1. Nametnute zakonitosti novelističkog mikrokozma	36
4. 2. 2. Panonijevo ime: Janus kao rimsko božanstvo s dva lica	38
4. 2. 3. Janovo prezime: Panonija kao periferija Zapada	39
5. ZAKLJUČAK.....	40
6. LITERATURA	41

1. UVOD

Polazišna točka i krajnja svrha ovog rada bila je pokušati odgovoriti na pitanje postavljeno u naslovu, koji aludira na novelu *Teoloji* Jorgea Luisa Borgesa, prvotno objavljenu 1949. godine u zbirci *Aleph*, u kojoj je jedan od glavnih likova teolog koji dijeli ime s vjerojatno najvećim hrvatskim pjesnikom koji je pisao isključivo na latinskome jeziku, Janom Panonijem. No, da bih uopće ponudio rješenje naslovnoga upita, potrebno je prvo otvoriti nekoliko problema koji proizlaze iz ove Borgesove novele i njegova čitavoga opusa, a koji se sami od sebe nameću onome koji kani iz novelističkoga ili cjelokupnog književnog rada ovog argentinskog književnika izvući bilo kakve definitivne zaključke.

Najvažniji preduvjet za rješavanje problema koje nameće naslovno pitanje jest dobro poznavanje, prije svega, biografije Jana Panonija i književna opusa Jorgea Luisa Borgesa, kojem je kroz rad posvećena nerazmjerno velika količina građe u usporedbi s njegovim ugarsko-hrvatskim prethodnikom. Glavni razlog tome je činjenica da se, kako namjeravam pokazati, Jan Panonije kao lik pojavljuje u Borgesovoj noveli ponajprije zahvaljujući nizu tipičnih Borgesovih književnoumjetničkih postupaka, koje valja proučiti iz vizura njegova proznog, esejističkog i pjesničkog rada. Ono što ću time pokušati dokazati je, između ostalog, i da činjenica što je Borges za junaka novele odabrao upravo Panonija i nije toliko neobična kao što smo isprva u iskušenju pomisliti. Kroz ovaj rad ću – govoreći o povijesnoj osobi Jana Panonija – njegovo ime pisati u kroatiziranome obliku, dok ću – referirajući se na lik iz novele *Teoloji* – radi lakšeg razlikovanja književna junaka od njegova povijesnoga dvojnika, ali i usklađenosti s hrvatskim prijevodom novele, rabiti latiniziranu inačicu njegova imena: Janus Pannonius.

1. 2. Uvod u Jana Panonija

1. 2. 1. Životopis

Jan Panonije/Panonac, Janus Pannonius ili Ivan Česmički rođen je 1434. godine (radi lakšeg smještanja u povijesni kontekst, nije na odmet primijetiti kako je Pannonius šesnaest godina stariji od Marka Marulića). Mjesto njegova rođenja danas nije poznato, a sigurno je jedino to da se nalazi ili se nalazilo na ušću Drave. Spekulira se da bi moglo biti riječ o Česmici,

Komarnici, i nekim drugim mjestima¹. Iako je njegova narodnost predmet prijepora između mađarskih i hrvatskih historiografa, Panonijev etnicitet je nedvojbeno slavenski, što je u onodobnim izvorima gotovo istoznačnica za ono što bismo danas držali hrvatskim².

Naime, ostalo je zapisano kako je mladi Panonije, za svojeg boravka u Italiji, znanjem i sposobnostima nadmašivao svoje kolege iz raznih drugih krajeva Europe, ali i iz same Italije, što je navelo neke njegove suvremenike da izraze čuđenje spram sposobnosti koje je demonstrirao taj mladić „barbarskoga“ (*oltramontano*³) podrijetla. Školujući se, zahvaljujući svojem ujaku, utjecajnome svećeniku i intelektualcu Ivanu Vitezu od Sredne, u Ferrari, kod znamenitog pedagoga Guarina Guarinija, mladi Ivan – koji je vjerojatno dijelio ujakovo prezime Vitez⁴ – uspijeva brzo napredovati i, vrativši se u rodno kraljevstvo, vrlo mlad postaje pečuškim biskupom („Pošto me domovini zemlja italska povrati, / Još mladome čast mi biskupska dopade“⁵). Ubrzo dopijeva i na dvor kralja Matije Korvina, odakle – nakon neuspjele urote protiv kralja, kojoj je, kao i svim ključnim događajima njegova života, kumovao njegov ujak – bježi prema zapadu, no smrt ga sustiže 1472. godine, u medvedgradskoj utvrdi, gdje se skrivao od progonitelja s kraljevskoga dvora. Umro je u svojoj trideset i osmoj godini.

U književnosti se ponajviše proslavio elegijama po uzoru na Ovidija i druge klasične antičke pjesnike, dok je epigrame pisao po uzoru na rimskoga pjesnika Marcijala (nazivajući se autoironično i „Marcijalovim majmunom“)⁶. Premda je bio izrazito cijenjen u humanističkim krugovima kojima se kretao, a u koje su bili uključeni i njegov utjecajni učitelj, ali i Enea Silvio Piccolomini, budući papa Pio II.⁷, Pannonius je – renesansnim zaokretom prema narodnim jezicima kao dominantnima u nacionalnim književnostima – za dugo vremena izgubio na važnosti.

¹ Hrvoje Petrić: *Je li Janus Pannonius (1434.-1472.) rodом iz Komarnice u Podravini?*, u: „Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja“, Vol.1 No.1 Lipanj 2002.

² Slobodan Prosperov Novak: *Tko su Schiavoni u Italiji*, u: *Slaveni u renesansi*, MH, Zagreb, 2009.

³ Josip Bratulić: *Jan Panonije u okviru evropskog humanizma* („Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“, Vol. 16 No. 1, 1990.), str. 85., Ivan Kukuljević Sakcinski: *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, DHK, Zagreb, 1991.

⁴ *Hrvatska enciklopedija*: „Jan Panonije“ (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28704>), 30. 6. 2016.

⁵ Ivan Česmički: *U smrt majke Barbare*, u: *Pjesme i epigrama: tekst i prijevod* (prev. Nikola Šop), JAZU, Zagreb 1951., str. 17.

⁶ Prosperov Novak: *Hrvat Ivan Česmički, po narodnosti Panonac, po običajima Talijan*, u: *ibid.*

⁷ Kukuljević Sakcinski, *ibid.*

1. 2. 2. Recepcija

Relevantni europski enciklopedijski izvori, kao i već spomenuti mađarski/ugarski povjesničari⁸, Panonija su stoljećima uvrštavali u povijest mađarske književnosti i kulture. Za pretpostaviti je da se i Jorge Luis Borges s Panonijem susreo kao s dijelom mađarske nacionalne povijesti. Dodatni razlog u prilog toj pretpostavci leži i u Borgesovu višestrukom isticanju⁹ kako je u slobodno vrijeme još od djetinjstva pa do zrele dobi iščitavao *Encyclopaediju Britannicu*, gdje je Janus Pannonius sve do današnjeg internetskog izdanja predstavljan kao mađarski književnik¹⁰.

U fokus hrvatske historiografije Pannonius se vraća tek u preporodnome žaru 19. stoljeća, pa ga Ivan Kukuljević Sakcinski uključuje u svoju knjigu *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, gdje je Jan, kronologije radi, naveden na prvome mjestu¹¹. Unatoč tome, ovaj hrvatski latinist ostaje na periferiji hrvatskoga kulturnog kanona, odakle se neće maknuti čak niti kada ga Krleža¹² sredinom 20. stoljeća svrstava u redove probranih „otpadnika“ kojima je gradio svoju viziju alternativnoga hrvatskog književnog panteona, u većoj mjeri vođen društvenim značajem književnika kojega bi poželio revalorizirati negoli njegovim literarnim radom.

Krležino posezanje za povijesnom ličnošću Jana Panonija dobiva puni smisao isključivo promotrimo li ga u kontekstu ostalih osobnosti iz povijesti hrvatske kulture koje je Krleža nakanio kanonizirati, kao što su bogumili ili bosanski krstjani, urotnik Držić, panslavenski ideolog Juraj Križanić ili „protorevolucionar“ S. S. Kranjčević¹³, redom idealisti i prevratnici čiji se ideali ili prevrati, neovisno o stupnju njihove etičnosti, ne bi uspijevali ostvariti. (Ovaj niz

⁸ Usp. Dražen Nemet: *Prikaz Janusa Pannoniusa u djelu Antonija Bonfinija Rerum Ungaricarum Decades*, u: „Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja“, Vol.9 No. 18, studeni 2010.

⁹ Primjerice u intervjuu za magazin *The Paris Review* koji je vodio Ronald Christ, 1966. godine (<http://www.theparisreview.org/interviews/4331/the-art-of-fiction-no-39-jorge-luis-borges>), ili onome koji je za časopis *Philosophy and Literature* vodio Denis Dutton 1977. godine (http://www.denisdutton.com/jorge_luis_borges_interview.htm); 30.6.2016.

¹⁰ *Encyclopaedia Britannica*: članak *Hungarian literature*, podnaslov *Renaissance and Reformation* (<https://www.britannica.com/art/Hungarian-literature>); 30. 6. 2016.

¹¹ Ivan Kukuljević Sakcinski: *ibid.*

¹² Miroslav Krleža: *O pojavi Jana Panonija*, u: *Svjetiljke u tmini: književni eseji*, Oslobođenje, Sarajevo, 1988.

¹³ Svi navedeni osim Držića spominju se u Krležinu eseju *Hrvatska književna laž (Hrvatska književna avangarda, programski tekstovi, prir. Ivica Matičević, MH, Zagreb, 2008.)*. O Krležinu odnosu prema Držiću pak možemo čitati u članku *O našem dramskom repertoireu* (Djelo, Zagreb 1948., 1).

autora mogli bismo protumačiti u skladu s Borgesovim ogledom *Kafka i njegove preteče*, o kojemu će riječi biti kasnije).

Zadnjih pedesetak godina Pannonius sve više postaje temom proučavanja i u hrvatskoj znanosti o književnosti, u više je navrata preveden s latinskog na hrvatski, a najdublji trag na samu književnost ostavio je kao naslovni junak romana *Buna Janusa Pannoniusa* fizičara i književnika Ivana Supeka¹⁴. Kao i u Borgesovoj noveli, u Supekovu se romanu propitkuje odnos biskupskog Janova položaja s tada aktualnim heretičkim pokretima koji su posebice cvali na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine, a koje su predstavljale sekte poput bogumila ili patarena. Prigodom jednoga susreta sa skupinom bogumila, koju pripovjedač opisuje kao „pastirsk[u] bratovštin[u], sjedinjen[u] vjerom praotaca“¹⁵, Supekov Panonije njihovoj jednostavnosti suprotstavlja svoja saznanja o grešnosti mnogih pripadnika Crkve iz doba humanizma, nazivajući njihovu duhovnost „[s]mjes[om] poganstva i kršćanstva“¹⁶, koja ih, po njegovu mišljenju, nasuprot „tim ispovjednicima dualizma“ čini – „dvoličnim“¹⁷.

Promišljajući o njihovim uvjerenjima, po kojima postoje „[d]va Boga, Dobar i Zao“¹⁸, pri čemu je „Zemlju i sve vidljivo stvorio (...) zao [Bog]“, dok istodobno „[o]no nevidljivo, Duh, potječe od Dobrog“, Supekov se Pannonius nastavlja preispitivati: „Vlastito tijelo nije bilo samo podložno vanjskoj sili, nego je nosilo unutarnja zla: bolest, glad, nemoć i smrt, dok bi duh očuvao prvobitnu mladost i slobodu. Stoga se oskudna bogumilska bratovština spašavala u duhovno blaženstvo, gdje nema prisvajanja i granica. Hoću li ja ikada u pjesništvu polučiti takvu ekstatičnu vječnost?“¹⁹. Zanimljivo je kako je, što ćemo kasnije vidjeti, u Supekovu romanu Janus Pannonius crkvenjak koji duhom koketira s herezama, dok je u Borgesovoj noveli Pannonius pravovjernik koji će poginuti pod lažnim optužbama da je heretik.

Poput Borgesa, i Krleža i Supek doživljavali su Jana Panonija kao buntovnika (što sugerira i naslov *Buna Janusa Pannoniusa*), otpadnika od nekoga ili nečega. Krleža je tu svoju zamisao utemeljio na činjenici autentične Janove pobune protiv Matije Korvina, a Supek na povijesnoj istovremenosti humanizma – čiji je Panonije predstavnik – i bogumilske hereze na

¹⁴ Ivan Supek: *Buna Janusa Pannoniusa*, MH, Zagreb, 1992.

¹⁵ Ibid, str. 40.

¹⁶ Ibid, str. 41.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid, str. 40.

¹⁹ Ibid, str. 41.

prostorima Ugarsko-Hrvatskog i Bosanskog kraljevstva. Je li u procesu nastanka Supekova romana ikakvu ulogu odigrala Borgesova novela, nemoguće je reći.

1. 3. Uvod u Jorgea Luisa Borgesa

1. 3. 1. Životopis

Rođen u Buenos Airesu 1899. godine, argentinski novelist, pjesnik i esejist Jorge Luis Borges život će od rane mladosti početi provoditi pod utjecajem različitih kultura. S jedne strane, engleskom će ga jeziku odmalena podučiti njegova baka Engleskinja²⁰ – koja predstavlja i jedan od „likova“ u *Pripovijesti o ratniku i zarobljenici*, o kojoj će više riječi biti na stranicama koje slijede – dok će mu se obitelj, s druge strane, od njegova djetinjstva pa do rane adolescencije seliti europskim zemljama bogate kulture, od Švicarske i višegodišnjeg boravka u Ženevi, preko kratkotrajnog života u Italiji do Španjolske, odakle se mladi Borges ranih 1920-ih vraća u Buenos Aires, da bi ondje, nakon višegodišnje povezanosti s takozvanim *ultraizmom*, španjolskim odvjetkom književne avangarde, započeo sa sustavnim literarnim radom.

U desettljećima koja slijede polako će, radeći kao knjižničar u Nacionalnoj biblioteci u Buenos Airesu, polako graditi svoju umjetničku reputaciju, i to poglavito dvjema ključnim novelističkim zbirkama naslovljenima *Izmišljaji* (koju čine dvije cjeline naslova *Vrt razgranatih staza* i *Umotvori*) iz 1944., te *Aleph* iz 1949. godine. Površnijim vidovima Borgesove glasovitosti pridonijet će osvajanje nagrade Formentor, koju je 1961. podijelio sa Samuelom Beckettom, kao i nedobivanje Nobelove nagrade za književnost (što se obično pripisuje činjenici da je pristao primiti odličje čileanskog diktatora Pinocheta²¹ – premda se u Argentini u drugoj polovici 1940-ih odlučno suprotstavio Perónovu režimu).

Poznat između ostaloga i po svojoj višedesetljetnoj sljepoći, koja će mu u dijelu zainteresirane javnosti podariti auru suvremenoga Homera ili Milтона²², i koja ga je obilježila kao što bi pjesnike Panonijeva naraštaja obilježio lovorov vijenac, Borges je smrt dočekao u Ženevi, gradu svoje mladosti, 1986. godine – dakle, samo godinu dana nakon što mu na

²⁰ Tonko Maroević: *Borges pjesnik* (u: Jorge Luis Borges: *Pjesnička antologija: 1923.-1977.*, Zagrebačka naklada, 2001.)

²¹ Burton Feldman: *The Nobel Prize: A History of Genius, Controversy, and Prestige*, Arcade Publishing, 2012., str. 81.

²² Usp. Maroević, *ibid.*

hrvatskome jeziku izlaze *Sabrana djela*²³. Za kraj ovdje neće biti na odmet napomenuti kako ga se često smješta u početke stilskog postmodernizma²⁴, premda ga je vjerojatno bolje lišiti svake vrste etiketiranja. O njegovu značaju najviše govori činjenica da se jedan čitav naraštaj mladih hrvatskih pisaca svojedobno nazivao *borgesovcima*²⁵. Je li ta kvalifikacija opravdana ili neopravdana u ovom je slučaju posve svejedno, budući da nam obje navedene mogućnosti govore o nemjerljivom Borgesovu utjecaju na hrvatsku kulturu, što je dijelom i preslika njegova utjecaja na cjelokupnu visoku kulturu Zapada druge polovice prošloga stoljeća.

2. ANALIZA NOVELE *TEOLOZI*

2. 1. Kratak sadržaj novele

Fabula novele *Teolozi* u osnovi je vrlo jednostavna, naročito ogolimo li je od učenih referencija na teologe, crkvene oce, poganske i kršćanske metafizičare i filozofe u rasponu od svima znanih imena kao što su Platon ili sv. Augustin, pa sve do gotovo posve zaboravljenih pojedinaca – poput, recimo, za Borgesa iznimno važnog Léona Bloyja – koji su detaljnije navedeni u poglavlju koje slijedi, a naslovljeno je „Literarne referencije“.

Kroz radnju *Teologa*, čiji se svojevrsni prolog događa u doba kada su Huni harali Europom (dakle, približno, u petome stoljeću), a glavnina fabule, za pretpostaviti je, u vremenu u kojemu je živio povijesni Panonije, to jest u petnaestome stoljeća, defiliraju dva ključna lika – pomoćni akvilejski biskup Aurelijan i sâm Janus Pannonius, te dvije ključne hereze, koje zastupaju dvije različite sekte. Članovi prve nazivaju se *monotonima* ili *anularima*, dok pripadnici druge sekte nose naziv *histrioni* (ali i *spekulari*, *abismali*, *kainiti*, *simulakri* te *forme*).

Prvo krivovjerje koje se javlja u noveli, unoseći nemir u Crkvu, promovira sekta *monotonih*. Ta je hereza u svojoj biti istočnjačka, a tiče se naravi vremena, koje je, po njihovu nauku – ciklično. Ona se širi „na obalama Dunava“²⁶ i oko obližnjih planina, gdje su simboli *monotonih* – Kolo i Zmija – „potisnuli Križ“²⁷. Znajući da će Janus Pannonius reagirati na tu herezu i pokušati

²³ Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

²⁴ Maroević, *ibid.*

²⁵ Usp. Branimir Donat: *Astrolab za hrvatske borgesovce* (u: *Izabrana djela*, MH, Zagreb, 1991.)

²⁶ Borges: *Teolozi*, u: *Aleph* (izdanje GZH – kao i nadalje u tekstu, osim kada je navedeno drukčije), str 24.

²⁷ *Ibid.*

je pobiti teološkim argumentima, Aurelijan ga odlučuje preteći i sastaviti vlastiti tekst kao odgovor na krivovjerje *monotonih*.

Predvidjevši da će Janus „skršiti anulare proročkom dostojanstvenošću“²⁸, Aurelijan odlučuje svoju raspravu o vremenu napisati prizemnijim, rugalačkim stilom. Napisavši iznimno opsežan tekst, Aurelijan dobiva Pannoniusov spis, pa – iako isprva ustanovljuje da je „smiješno kratak“²⁹ – na kraju zaključuje da odiše svojevrsnom sveobuhvatnošću: „[N]e bi se reklo da ju je napisala konkretna osoba, nego, prije, netko bezimen, ili, možda svi ljudi“³⁰. Naposljetku oba autora šalju svoje traktate u Rim, i Janus biva odabran za teologa zaduženog za pobijanje hereze o cikličnosti vremena, što dodatno raspiruje Aurelijanovu ljubomoru.

Razlog netrpeljivosti Aurelijana kao protagonista novele (a ujedno i njezina glavnog fokalizatora) prema Janusu Pannoniusu proizlazi iz činjenice da je Pannonius svojedobno, pišući svoj „kićen[i] spis *De septima affectione Dei sive dei aeternitate* djelomično preuzeo Aurelijanovu tematiku“³¹. Vođeni tim saznanjem, čitatelji će lako ustanoviti da je temeljni pokretač Aurelijanovih postupaka kroz čitavu novelu isključivo ljubomora prema Janusu Pannoniusu:

„Kotač je ustuknuo pred Križem, ali Aurelijan i Janus i dalje su vodili svoju skrovitu bitku. Obojica su se borila u istoj vojsci, priželjkivala isto odličje, ratovala protiv istog Neprijatelja, ali Aurelijan nije napisao ni jednu riječ koja ne bi potajno težila da natkrili Janusa. Njihov dvoboj bio je nevidljiv (...)“³².

Nakon što dolazi do jedne vrste smjene hereza, novu prijetnju Crkvi počinju predstavljati *histrioni*. Njihova je glavna teza u mnogočemu nalik odvojcima gnosticizma koji su u ono vrijeme bili rašireni nekim dijelovima Europe (kao što su prostori današnje južne Francuske te Bosne i Hercegovine³³). Polazeći od glavne dualističke pretpostavke gnosticizma koja podrazumijeva da je sve materijalno nužno podložno grijesima i, samim time, *a priori* loše,

²⁸ Ibid, str. 25.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid, str. 26.

³¹ Ibid, str. 24.

³² Ibid, str. 26.

³³ Hrvatska enciklopedija: „bogumili“ (<http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8408>), „albigenzi“ (<http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1425>), 30. 6. 2016.

histrioni idu toliko daleko da nadilaze asketski odnos prema vlastitome tijelu. Umjesto suzdržavanja od blagodatni predmetnosti u korist kontemplativnosti, oni su vjerovali da će njihovi destruktivni postupci – koje možemo opisati kao fizičko nanošenje štete samima sebi, ali i svima ostalima – na kraju biti od pomoći za njihovu duhovnu stvarnost:

„Možda su, povodeći se za monotonima, zamišljali da je svaki čovjek dva čovjeka i da je istinski onaj drugi, onaj na nebesima. Zamišljali su, također, da naša djela imaju obrnuti odraz, tako da, kad smo mi budni, onaj drugi spava, kad griješimo bludno, drugi je neporočan, kada krademo, on je rastrošan. Kad umremo, sjedinit ćemo se s njim i bit ćemo on. (...) Drugi su histrioni tvrdili da će svijet propasti kad se iscrpi broj njegovih mogućnosti; kako se ništa ne ponavlja, pravednik mora odbaciti (počiniti) najsramotnija djela, da ona ne okaljaju budućnost i da se ubrza dolazak Isusova carstva. (...) Još su tvrdili da onaj tko nije zao ima znamen đavolske oholosti (...). Brojne i raznorodne mitologije stvorili su histrioni; jedni su propovijedali isposništvo, drugi raskalašenost, a svi odreda zbrku“³⁴.

Nakanivši osporiti ovu novu herezu, koja je bila ekstremno suprotstavljena prethodnoj – *monotoni* su, naime, naučavali da je tijek vremena cikličan, a *histrioni* da su događaji neponovljivi i da se, protječući, iscrpljuju – Aurelijan u svojem izvještaju o njoj citira misao Janusa Pannoniusa, u kojoj potonji teolog proturječi tvrdnji da je vrijeme kružno. Aurelijan, ne želeći navoditi ime svojeg potajnog suparnika, nadodaje zlobnu opasku: „Ono što sad laju herezijarsi nauštrb vjere već je izrekao u ovom stoljeću jedan veleučeni muž, više lakomisleno negoli grešno“³⁵.

Kada se ta primjedba stane širiti inkvizitorskim krugovima, Aurelijan biva primoran kazati o kojem je „veleučenome mužu“ riječ. Janusa Pannoniusa nakon toga sustiže optužba za krivovjerje, i nesretnoga teologa snalazi smrtna presuda; biva spaljen na lomači, skupa sa svojim djelom *Adversus annulares*. Nakon što, nepoznat broj godina kasnije, i sâm Aurelijan pogiba u, takoreći, spontanoj lomači (naime: šumskome požaru prouzročenom udarom munje), pripovjedač zaključuje:

³⁴ Borges, *ibid*, str. 27.

³⁵ *Ibid*, str. 28.

„Pripovijest možemo dovršiti samo u metaforama, jer se ona zbiva u kraljevstvu nebeskom gdje vrijeme ne teče. Možda bi valjalo kazati kako je Aurelijan razgovarao s Bogom i kako ga je On pobrkao s Janusom Pannoniusom, zato što Njega vjerske razlike uopće ne zanimaju. Iz toga bi se moglo naprečac zaključiti da je posrijedi zabuna božanskog uma. Točnije je ako kažemo da je, došavši u raj, Aurelijan spoznao kako su za nedokučivo božanstvo on i Janus Pannonius (pravovjernik i krivovjernik, mrzitelj i omrznuti, tužitelj i žrtva) jedna te ista osoba“³⁶.

2. 2. Literarne referencije

Premda se većina Borgesovih djela odlikuje izraženom intertekstualnošću, *Teolozi* se u njegovu opusu ističu kao novela koje je toliko ispunjena izravnim referencijama na druga, ponajviše teološka (ali i filozofska) djela da joj je teško naći para među drugim Borgesovim književnoumjetničkim tekstovima. Jedan od glavnih razloga za to jest izrazito esejistički stil *Teologa*, gdje pripovjedač – koji se isprva doima „običnim“ intelektualcem koji piše kakav znanstveni, historiografsko-teološki članak – u posljednjemu ulomku postaje sveznajuć, pa je u stanju ispriповijedati Božje osobno viđenje Pannoniusa i Aurelijana.

Među navedenim autorima tako možemo pronaći mnoge danas uglavnom zaboravljene autoritete u područjima koje novela obrađuje, a koji su živjeli u antičko doba – samo nekolicinu teologa koje Borges spominje možemo smjestiti u njegovu suvremenost ili stoljeća koja su mu neposredno prethodila. Borges je između ostaloga poznat i po svojevrsnim literarnim krivotvorinama, to jest referiranju na nepostojeća književna djela, za što je, uostalom, indikativan i citat iz prologa *Vrta razgranatih staza*: „Zamorno je i nezahvalno natezanje pisati opširne knjige, razlagati na petsto stranica zamisao koja se savršeno daje izreći u nekoliko minuta. Bolje je uzeti kao da te knjige već postoje, i dati sažetak, komentar“³⁷.

No Borges ovdje – uz iznimku protagonista Aurelija – navodi isključivo postojeće, no većinskome čitateljstvu opskurne autore, kakav je, zapravo, neakademske ili stranoj publici i sam Jan Panonije (za čiju je povijesnu važnost, barem iz današnje perspektive, njegova povezanost s religijom od nevelike važnosti). Zahvaljujući internetu i lakoći mrežnog

³⁶ Ibid, str. 29.

³⁷ Borges: *Izmišljaji*, str. 137.

pretraživanja, danas nije teško ustanoviti koliko su Borgesova novelistička „kukavičja jaja“ vjerodostojna. Budući da se u noveli javlja čitav niz autora, od Borgesu omiljenog Platona pa do još jednog njegova miljenika, Léona Bloyja, možda ih je najbolje podijeliti u nekoliko podskupina; onu grčkih i rimskih autora (kao što su Platon, Plutarh, Ciceron i Plinije Stariji), te kasnijih europskih tumača ranoga kršćanstva i onovremenih hereza (od srednjovjekovnih mislioca kao što su sv. Aurelije Augustin, Kozma, ili sv. Ivan Damaskin, pa do autora iz devetnaestoga i dvadesetog stoljeća, poput Jacquesa Paula Migne, Wilhelma Bousseta, Adolfa von Harnacka, sir Thomasa Brownea te – za Borgesu posebno važnoga – Léona Bloyja, o čijoj će važnosti za ovu novelu više riječi biti kasnije).

2. 3. Lik Janusa Pannoniusa

Lik Janusa Pannoniusa u noveli *Teolozi* uglavnom odgovara svojem povijesnom predlošku tek po činjenici da je riječ o pripadniku crkvene hijerarhije te da je život skončao kao svojevrсни buntovnik, premda se pravi Jan Panonije pobunio, ili, točnije, urotio protiv kralja Matije Korvina, dok Borgesova, novelističkog Janusa sustiže nepravedna optužba za krivovjerje.

Zanimljiv detalj u noveli tiče se Pannoniusovih posljednjih trenutaka – neposredno prije smrti na lomači, on je prvo molio „na grčkom, a onda i na nekom neznanom jeziku“³⁸. Kada bismo optimistično pristupili noveli i čitali je u domoljubnome ključu, mogli bismo pretpostaviti da se tu radi o hrvatskom (ili starohrvatskom) jeziku, no imajući na umu da su podaci o Janusu Pannoniusu u Borgesovo doba, posredstvom enciklopedije *Britannice*, bili dostupni gotovo isključivo kao dio mađarske nacionalne povijesti, ispravnije je pretpostaviti da je autor *Teologa* ovdje aludirao na mađarski jezik. Taj je izdanak ugrofinske jezične porodice onodobnim rimskim poznavateljima latinskog i grčkog zasigurno djelovao podjednako egzotično kao i hrvatski.

Da rezimiramo, povijesni Jan Panonije proslavio se svojim latinskim pjesmama i ni u kojem smislu nije bio glasovit u pogledu poznavanja teologije (ne postoji, naravno, niti njegova rasprava „o sedmom Božjem atributu“³⁹), a sve sličnosti s njegovim Borgesovim dvojnikom iscrpljuju se već u pukoj istovjetnosti imena i prezimena, te Janovoj pripadnosti Crkvi, preranoj

³⁸ Borges, *ibid*, str. 29.

³⁹ *Ibid*, str. 24.

smrti i nekoj vrsti glasovitosti u učenim krugovima kasnog srednjoeuropskog srednjovjekovlja, humanizma i rane renesanse.

3. *TEOLOZI* PREMA BORGESOVU OPUSU

3. 1. Pitanje vremena u Borgesovoj esejistici

Za cjelokupan Borgesov opus karakterističan je niz tema koje ovaj autor i kao esejist i kao novelist gotovo opsesivno provlači kroz svoja djela, pristupajući im iz mnoštva perspektiva (što podrazumijeva i vrijednosno ambivalentan odnos prema nekima od njih, poput kršćanstva⁴⁰), postavljajući ih pritom u različite povijesno-prostorne kontekste.

Taj specifičan sklop tema, motiva i ideja najlakše je dočarati upravo Borgesovim citatom iz novele naslova *25. kolovoza 1983.*, koja pripada njegovoj, uvjetno rečeno, kasnoj stvaralačkoj fazi. Vraćajući se svojoj staroj temi susreta s dvojnikom, novela opisuje onirički susret dvojice Borgesa, jednog sredovječnog, koji je fokalizator, i drugoga koji je star i na samrti. Stariji dvojnik, čija „sadašnjost“ teče u vremenu datuma iz naslova (a riječ je inače o danu nakon Borgesova 84. rođendana), tada počinje nabrajati svoje – ili, točnije, njihove – najčešće novelističke motive. To su:

„[L]abirinti, noževi, *čovjek koji sebi utvara da je slika, odslik što sebi utvara da je zbilja*, tigar u noćima, bitke što ključaju u krvi, slijepi i kobni Juan Muraña, Macedoniov glas, brod sagrađen od mrtvačkih noktiju, staroengleski ponavljan u popodnevnim satima. (...) Potom, *lažne uspomene*, dvojako poigravanje simbolima, dugačka nabiranja, vješto umetanje banalnosti, krnje simetrije što ih oduševljeno otkrivaju kritičari, *citati koji povremeno nisu apokrifni*“⁴¹ (kurziv moj).

Kada bismo, na tom tragu, pokušali uspostaviti niz esejističkih tema koje su Borgesa okupirale na sličan način kao što su ga gorenavedene teme vodile u pisanju proze, a da pritom ne ponovimo neke od njih, uz proučavanje raznih drugih književnika (primjerice Kafke, Coleridgea, Chestertona, Shawa ili Wildea⁴²), kao ključne teme Borgesove esejistike mogli bismo izdvojiti –

⁴⁰ Vidi razmatranje problema Trojstva u: *Povijest vječnosti*, str. 73. Ili Irenejevo ustoličenje „kršćanske vječnosti“, str. 74.

⁴¹ *25. kolovoza 1983.*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 2002., str. 19.

⁴² U esejističkoj zbirci: *Druga istraživanja*

vrijeme i vječnost. O tome svjedoči već i zaigrani naslov vjerojatno najpoznatije Borgesove zbirke ogleda: *Povijest vječnosti*.

Zamisao kojom se posebno minuciozno bavio jest ona o cikličnome tijeku vremena („Vječno se vraćam Vječnom Vraćanju“⁴³), dakle upravo ona ideja koju u *Teolozima* zastupa heretička sekta *anulara*. Tražeći njezine utemeljitelje, Borges ignorira istočnjačku metafizičku tradiciju i pokušava ustanoviti koje su europske filozofske silnice prije Nietzschea promicale tu ideju.

Borges u tom istraživanju kreće od Platona, koji „u trideset i devetom odjeljku *Timeja* tvrdi da će se svih sedam planeta, kad njihove različite brzine budu izjednačene, vratiti prvotnoj polaznoj točki: gibanju koje tvori uzornu godinu“⁴⁴, što je isti onaj ulomak iz *Timeja* koji – naveden u dvanaestoj knjizi Augustinova djela *De civitate Dei* – prouzročuje *anularsku* herezu u prvome ulomku novele *Teolozi*⁴⁵. No Borges krivicu ili zaslugu za nastanak te ideje ipak „svaljuje“ na astrologe, te baštinike asirsko-babilonskog⁴⁶ – dakle zapadnjačkog – ezoterijskog nasljeđa:

„Nakon Platonove smrti po Ateni se raširila astrologija. Kao što je poznato, ta znanost tvrdi da položaj zvijezda određuje ljudsku sudbinu. Neki astrolog, koji nije uzalud preglédao *Timeja*, formulirao je ovaj besprijekorni zaključak: ako je vrijeme putovanja planeta cikličko, bit će da je takva i povijest svijeta; na kraju svake platonske godine opet će se roditi isti ljudi i zadesit će ih isti usud. Vrijeme je tu pretpostavku pripisalo Platonu“⁴⁷.

Premda mu je ideja kružnog vremena nedvojbeno u više navrata poslužila kao inspiracija, za što su *Teolozi* možda samo najevidentniji primjer, Borges je u svojim ogledima o vremenu nastoji osporiti. Razmatrajući je nakratko u svjetlu materijalističkih argumenata, Borges zaključuje da takvo stajalište ponajbolje artikulira Louis Auguste Blanqui, francuski socijalist iz devetnaestog stoljeća. Njegova teorija u načelu govori o iscrpljujućim mogućnostima predmetnosti u prostorno ograničenom, a vremenski neograničenom svemiru, što nakon nekog vremena iziskuje povratak na početno stanje. Na sličnoj se misli bazira i zaplet jedne od

⁴³ Borges: *Kružno vrijeme*, str. 104.

⁴⁴ Ibid, str. 104.

⁴⁵ Borges: *Teolozi*, str. 24.

⁴⁶ Hrvatska enciklopedija: „astrologija“ (<http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4316>), 30. 6. 2016.

⁴⁷ *Kružno vrijeme*, ibid.

najpoznatijih Borgesovih novela, naime *Babilonske biblioteke* (u kojoj se ne iscrpljuju rasporedi atoma u svijetu, već slova u knjigama). U eseju *Kružno vrijeme* Borges citira Davida Humea:

„Ne zamišljajmo materiju beskonačnom, kako je to činio Epikur; zamislimo je konačnom. Ograničeni broj čestica ne može se neograničeno premještati; u vječnom će se trajanju svi mogući poreci i položaji pojaviti bezbroj puta. Ovaj je svijet, u svim svojim detaljima, čak u onim najsitnijima, već bio razrađen, pa uništen, i opet će biti razrađivan i uništavan, sve do u beskraj“⁴⁸.

Borges u eseju *Učenje o ciklusima* oponira toj hipotezi matematičkom idejom „junačke teorije skupova“⁴⁹ Georga Cantora, te piše:

„Cantor iz temelja razara Nietzscheove tvrdnje. Tvrdi da je broj točaka u svemiru beskonačan, te da je jednako i s jednim metrom; čak s dijelom toga metra svemira. Operacija brojenja za njega je isto što i uspoređivanje dvaju nizova. Primjerice, ako je Andeo poubijao svu prvorodenu djecu u svim egipatskim kućama osim one koja su živjela u kućama s crvenim znakom na vratima, očito je da ih se spasilo onoliko koliko je crvenih znakova bilo, i da zato ne moramo brojiti koliko ih je bilo. Ovdje je količina neodređena; ima skupova u kojima je beskonačna. Skup prirodnih brojeva jest beskonačan, ali je moguće pokazati da neparnih brojeva ima koliko i parnih. (...) Ako je svemir sastavljen od beskonačnog broja nizova, on je, nema dvojbe, podesan za beskonačan broj kombinacija (...)“⁵⁰.

Pretpostavimo li ipak da je hipoteza o vječnome vraćanju ispravna, otkrit ćemo kako joj možemo pristupiti iz dvije perspektive. U prvoj je težište na univerzumu, koji obuhvaća sve moguće događaje dok se ne iscrpe, da bi onda krenuli ispočetka. No u drugoj vrsti gledanja na ovu problematiku težište je na pojedincu. Suočen sa svime što mu se teoretski u neprispodobivom vremenskom razdoblju jednoga kozmičkog ciklusa mora dogoditi, individua gubi vlastiti identitet, ili, drugim riječima: jedan čovjek postaje cijelo čovječanstvo.

Naznake te ideje možemo iščitati i iz *Teologa*, gdje Janus Pannonius i Aurelijan naposljetku za „nedokučivo božanstvo“ – a Bog bi trebao biti jedini doista objektivan promatrač koji postoji

⁴⁸ Borges: *Kružno vrijeme*, str. 105. (prema – Hume: *Dialogues concerning natural religion* iz 1779.)

⁴⁹ Borges: *Učenje o ciklusima*, str. 98.

⁵⁰ Ibid, str. 98. i 99.

– postaju ista osoba. No Borges je u nizu međusobno sličnih rečenica tu zamisao razlagao i u svojim esejima i u nekim drugim novelama. Usporedimo samo iduća dva ulomka, od kojih je prvi iz eseja *Kružno vrijeme*, napisanog 1943. godine, dok drugi potječe iz novele koja otvara zbirku *Aleph*, naslova *Besmrtnik*, koja je – kao i *Teolozi* – prvi puta izdana nekoliko godina nakon tog eseja, naime 1947. godine⁵¹:

„Ako su sudbine Edgara Allana Poea, Vikingā, Jude Iškariota i mojeg čitatelja potajno jedna te ista sudbina – jedina moguća sudbina – povijest svijeta jest povijest jednog jedinog čovjeka“⁵²;

„Homer je ispjevao *Odiseju*; pretpostavimo li da je vrijeme beskrajno i da su njegove okolnosti i mijene beskonačne, nemoguće je da netko, makar jednom, ne ispjeva *Odiseju*. Nitko je netko, jedan besmrtni čovjek cijelo je čovječanstvo. Kao Kornelije Agripa, ja sam bog, ja sam junak, ja sam filozof, zloduh sam i svijet, a to je okolišan način da se izrekne kako ne postojim“⁵³.

Borgesova promišljanja o vremenitosti naposljetku su se, možemo zaključiti, ispostavila stimulativnima za njegov umjetnički rad. Dokaz tome je i digresija u koju se pisac upušta upravo u maločas citiranome esej, *Kružnome vremenu*, samo par redaka ispod gorenavedenoga citata:

„Jednom sam zamislio fantastičnu pripovijetku po uzoru na Léona Bloya: teolog posvećuje čitav život pobijanju herezizarha; pobjeđuje ga u zamršenim raspravama, tuži ga i šalje na lomaču: na Nebu otkriva da su za Boga i herezizarh i on jedna te ista osoba“⁵⁴.

No, čitajući Borgesovu esejistiku još pozornije, u njoj možemo pronaći i daljnje poveznice s raznim njegovim novelema, pa tako i *Teolozima*. Privodeći ovo poglavlje, koje se u mnogome ticalo poimanja vremena, kraju, na primjeru sljedećeg ulomka iz *Povijesti vječnosti* možemo vidjeti u kolikoj su se mjeri isprepletale teme koje su za ovoga pisca bile bitne:

„Svijetu je vječnost potrebna. Bogoslovi znaju da bi, skrene li pozornost Gospodnja na časak s moje desnice dok pišem (ponovno), ona pala u ništavilo, kao da ju je ošinula vatra bez

⁵¹ Edwin Williamson: *Borges, A Life*. Viking Penguin, 2002, str. 297.–300.

⁵² *Kružno vrijeme*, str. 106.

⁵³ Borges: *Besmrtnik*, str. 16.

⁵⁴ *Kružno vrijeme*, ibid.

svjetlosti. Zbog toga tvrde da je očuvanje ovog svijeta neprekidno stvaranje i da su glagoli *očuvati* i *stvarati*, na ovom svijetu zakleti neprijatelji, u Nebu istoznačni⁵⁵.

Ono što su u noveli *Teoloji* bili ljudi, naime subjekti istovjetni pred Bogom, to su u *Povijesti vječnosti* – dva glagola. Viziju nadnaravnog koja izbija iz Borgesovih tekstova bismo, čini se, u mnogim slučajevima mogli dovesti u vezu s *panenteizmom*, vjerskim sustavom koji podrazumijeva svojevrsnu sintezu teizma i panteizma⁵⁶, naučavajući da je „sve u Bogu“⁵⁷, no i da se svijet – unatoč toj činjenici – „ne može izjednačiti s Bogom“⁵⁸. Baštinicima toga nauka drži se i Plotina te Spinozu⁵⁹, dvojicu filozofa koje je i sâm Borges ubrajao u svoje misaone preteče.

3. 2. Esejističke poveznice: *Teoloji*, Bloy i sv. Pavao

Posebnu važnost za smisao *Teologa* ima u ovome radu već spomenut francuski novelist i revni autobiograf Léon Bloy. I sâm Borges višekratno naglašava utjecaj koji je Bloy izvršio na njegovu novelistiku, pa tako i u prologu *Umotvora*, prvog dijela *Izmišljaja*, gdje on, rekonstruirajući niz svojih literarnih prethodnika, piše: „Schopenhauer, De Quincey, Stevenson, Mauthner, Shaw, Chesterton, Léon Bloy tvore raznorodni spisak autora koje stalno iščitavam“, nadodajući da je „[u] kristološkoj fantaziji *Tri tumačenja Jude*“ vjerojatno najizraženiji utjecaj „autora navedenog na posljednjem mjestu“⁶⁰, dakle Bloyja.

No kroz novelu *Teoloji* Bloyjev utjecaj možemo potražiti u nekolicini njegovih bilježaka – koje je Borges sabrao u eseju *Zrcalo zagonetaka* – a koje se tiču pretposljednog ulomka *Hvalospjeva ljubavi* sv. Pavla iz *Prve poslanice Korinćanima* (13:12) –

„Sad vidimo u ogledalu, nejasno,
a onda ćemo licem u lice.
Sad nesavršeno spoznajem,
a onda ću savršeno spoznati
kao što sam spoznat“⁶¹.

⁵⁵ *Povijest vječnosti*, str. 76.

⁵⁶ Usp. *Hrvatski leksikon*: „panenteizam“ (<http://www.hrleksikon.info/definicija/panenteizam.html>), 30. 6. 2016.

⁵⁷ *Proleksis enciklopedija*: „panenteizam“ (<http://proleksis.lzmk.hr/40472/>), 30. 6. 2016.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ *Izmišljaji*, str. 188.

⁶¹ *Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990., str. 1084.

Ovaj glasovit ulomak sv. Pavla čuven je po mnogočemu, a između ostaloga i po svojoj otvorenosti interpretaciji – Borges, recimo, u istome eseju ističe kako „Torres Amat misli da se taj stih odnosi na naše viđenje božanstva“, dok „Cipriano de Valera (i Léon Bloy)“ drže kako se stih *Sad vidimo u ogledalu, nejasno* ili *Videmus nunc per speculum in aenigmate* zapravo odnosi „na naše sveopće viđenje“⁶².

Borges zato dalje u tekstu navodi nekoliko Bloyjevih misli o riječima Apostola naroda. Izdvojit ću samo dvije Bloyjeve bilješke koje je najlakše upotrijebiti za tumačenje *Teologa*. Prva tako glasi: „*Per speculum in aenigmate*, veli sveti Pavao. Vidimo sve naopako. Kad vjerujemo da dajemo, primamo, itd. Onda (veli mi jedna ljubljena tjeskobna duša) mi smo na nebu, a Bog trpi na zemlji“⁶³; dok u drugoj stoji: „Zastrašljiva misao Jeannina, o tekstu *Per speculum*. Užici na ovom svijetu bili bi paklene muke, viđeni *naopako*, u zrcalu“⁶⁴.

Iz ova dva kratka citata lako možemo iščitati idejni zametak za herezu *histriona* iz Borgesove novele, koji su vjerovali da se „drugome ja“ svakog pojedinca na nebu zbivaju događaji suprotni onima koji se događaju njihovim zemaljskim dvojnicima. Upravo je to uvjerenje i dovodilo do apsurdnih incidenata poput onoga u kojem je „neki kovač s Aventina, obmanut prijevarama histriona, natovario na leđa svoga djeteta veliku željeznu kuglu, da bi njegov dvojnik mogao poletjeti“⁶⁵.

Kao znakoviti tragovi, u noveli se usputno, među brojnim drugim imenima, javlja i ono Bloyjevo, no Borges-novelist ovdje postupa posve drukčije od Borgesa-esejista: dok drugi kroz svoje zapise provlači aluzije na Bloyjev utjecaj na vlastiti književni rad, prvi se – usred književnoga teksta – odlučuje Bloyja navesti ne kao utjecaj na vlastito oblikovanje novele koju čitamo, već kao nasljednika *histrionske* hereze (a što ponovno možemo tumačiti kao aluziju unutar teksta koja nas upućuje na njegove temelje). U *Teolozi* se također spominje i *I Kor, 13, 12*. Taj je biblijski ulomak ondje naveden kao teološko uporište na kojemu je sljedba *histriona* razvila svoje maštovito krivovjerje.

⁶² Borges: *Zrcalo zagonetaka*, str. 181.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Borges: *Teolozi*, str. 28.

Motiv zrcala, koje slikovito prispodobljuje Pavlovu misao, u noveli je u službi sveopće dvostrukosti kao njezina provodnog motiva (ali i kao provodnog motiva čitave Borgesove proze). Ona se očituje i u odnosu i usudu Aurelijana i Janusa, ali i u metafizičkom dualizmu na kojemu gnostičke hereze redovito počivaju. Imamo li na umu da je drugo obilježje zrcala – pored udvostručenja – iskrivljavanje slike, držim da ćemo upravo u značajkama ogledala kao predmeta pronaći stvaralačke prauzroke ove Borgesove novele, ali i cjelokupna ljudskog umjetničkog stvaralaštva, koje se svodi na razne omjere dupliciranja i iskrivljavanja, faksije i fikcije, *mimesisa* i *diegesisa*.

Na kraju ovoga dijela neće biti na odmet napomenuti kako je Borges, promišljajući o Léonu Bloyju kao piscu katoličke provenijencije, u njemu zapravo vidio svojevrsnog krivovjernika, pa tako za njega – tvrdeći kako je na cijelo Stvaranje primijenio metodu koju su židovski kabalisti bili primijenili na *Sveto pismo*⁶⁶ – naposljetku kaže: „Vjerovao je da je strogi katolik, a bio je nastavljac kabalistā, tajni brat Swedenborga i Blakea, herezijarhā“⁶⁷.

Iz ovoga proizlaze dva zaključka: prvi glasi da je Borges pokušao, što se na primjeru *Teologa* zorno i vidi, usvojiti upravo onakav stil koncipiranja tekstova kakav je pripisao samome Bloyju. Drugi je zaključak kako je Borges nazore iz svoje novele primijenio i na prosuđivanje Bloyjeve osobnosti, pa tako u ogledu *Zrcalo zagonetaka* – koji možemo proglasiti esejističkim parnjakom *Teologa* – on u Bloyjevu životu vidi zrcaljenje sudbine Aurelijana i Janusa Pannoniusa.

3. 3. Kršćanstvo i hereze u Borgesovoj novelistici

Dvije specifične teme svojstvene Borgesovoj novelistici a koje se presijecaju u noveli *Teolozi* su: pitanje odnosa između pravovjerja i krivovjerja ili kršćanstva, njegovih heretičkih izdanaka i drugih religija (radnja novele *Averroesova potraga*⁶⁸ je, primjerice, čitava smještena u islamski kontekst) te problem identiteta koji se u Borgesovim radovima često promišlja upravo kroz prizmu teologije.

U svojim esejima, Borges prema kršćanstvu ima dvojak odnos – tu su istovremeno dubok interes i neprijeporna fascinacija, kako *Biblijom* kao književnim djelom, tako i metafizičkim

⁶⁶ Ibid, str. 182.

⁶⁷ Ibid, str. 182.

⁶⁸ Iz zbirke *Aleph*, str. 52.-57.

načelima koja iz nje proizlaze, te svojevrsno divljenje kršćanskoj etici, ali i neporeciva skepsa, posebice u pogledu Trojstva, koju je Borges u više navrata isticao, kako u intervjuima⁶⁹, tako i u svojim djelima. U eseju *Povijest vječnosti*, Borges piše:

„Smišljeno naprečac, to poimanje Oca, i Duha, združenih u jedan organizam, djeluje kao primjer intelektualne teratologije, nakaznosti koju je mogao roditi samo užas noćne more. Pakao je puko fizičko nasilje, ali te tri nerazmrsive Osobe uzrokuju intelektualni užas, neizmjernost prigušenu i varljivu kao sučelice postavljena ogledala“⁷⁰.

No Borgesov interes za kršćanstvo, naročito u kontekstu njegovih proza, gotovo uvijek ide u smjeru „izopačivanja“ izvornoga kršćanskog nauka u korist stvaranja intrigantne fabule. Kao što smo vidjeli ranije u radu, Borges je, iznimno cijeneći neke izrazito kršćanske autore, kao što je već istaknuti Bloy, čiji je opus držao privlačnim upravo zbog onih njegovih elemenata za koje mu se činilo da predstavljaju odmak od pravovjerja koje se manifestira u dogmama i instituciji Katoličke crkve. Borges je vrlo slično Bloyju promatrao još jednog za njega vrlo značajnog književnika rimokatoličkog opredjeljenja – Gilberta Keitha Chestertona.

Chesterton je, po Borgesu, baš kao što je i Bloy ustvari „nastavljač kabalista“ i „tajni brat herezizarhā“, a ne ono što je mislio da jest, dakle katolički pisac, zapravo autor koji je u sadržaju svojih djela dubinski djelitelj kafijskoga beznada i poeovske makabričnosti, dok formu njegovih radova tek površinski krasi katoličko ruho. Uvjeren da u njegovoj književnosti vidi „šifru životne povijesti Chestertonove, simbol ili zrcalo Chestertonovo“⁷¹, Borges zaključuje da se „Chesterton branio od toga da bude Edgar Allan Poe ili Franz Kafka“, te da je „nešto u njegovoj građi naginjalo noćnim morama, nešto tajno, slijepo i središnje“⁷².

Primijenimo li Borgeove poglede na Chestertona i Bloyja na interpretaciju njegovih vlastitih novela, doći ćemo do zaključka da je Borges u tipu novela kojima se ovdje bavimo nastojao slijediti Bloyjeve i Chestertonove obrasce, ali s jednom razlikom. Sva trojica balansirala su na granici onoga što bismo iz kršćanske vizure nazvali pravovjerjem i herezom. I dok bi se Bloy i

⁶⁹ Israel Shenker: *Borges, a Blind Writer With Insight* (1971), The New York Times (<https://www.nytimes.com/books/97/08/31/reviews/borges-insight.html>) i Osvaldo Ferrari: *Borges and God*, The New York Review of Books (<http://www.nybooks.com/daily/2014/11/04/borges-and-god/>), 30. 6. 2016.

⁷⁰ *Povijest vječnosti*, str. 73.

⁷¹ *O Chestertonu*, str. 156.

⁷² *Ibid*, str. 157.

Chesterton u poantama svojih tekstova opredjeljivali za pravovjerje, Borges bi – kao u slučaju *Teologa* – redovito odabirao neku vrstu hereze. Upravo je u tome dio čari njegova stvaralaštva; kao što je Chesterton u pripovijestima o ocu Brownu kombinirao kršćansku apologetiku i kriminalističke zaplete, što je predstavljalo inovativan doprinos razvoju žanra, tako je i Borges, djelujući kao Chestertonov nastavljajući, otišao korak dalje, i metafizici, koju je prethodni autor uveo u svijet novela, pridodao heretičke predznake kabalizma i dualizma (uz već spomenute elemente *panenteizma*).

Možda i najbolji primjer takve „heretičke novele“ uz *Teologe* je i, kako je Borges naziva, „kristološka fantazija“⁷³ *Tri tumačenja Jude* (iz zbirke *Izmišljaji*). Ona, kao i *Teolozi*, spaja metafizičke motive s pitanjem identiteta, no ako je u *Teolozima* važnost tih motiva podjednaka, u ovoj noveli ipak preteže prvonavedeni. Usredotočena na još jednoga, no ovaj puta gotovo suvremenog teologa, Nilsa Runeberga, predavača na sveučilištu u Lundu i autora knjige *Kristus och Judas* (koji bi, piše Borges, da je kojim slučajem živio „[u] Maloj Aziji ili Aleksandriji, u drugom stoljeću kršćanske ere“, zasigurno „s posebnim intelektualnim žarom vodio jedan od tajnih gnostičkih skupova“⁷⁴).

U svojoj prvoj knjizi, Nils Runeberg iznosi apologiju Jude Iskariotskoga, zastupajući tezu po kojoj je on ključna figura pomoću koje je Krist mogao dokazati svoje božanstvo. Izdajući Ga, Juda je, po Runebergu, „jedini među apostolima naslutio skrovitu božansku narav i užasnu nakanu Isusovu“⁷⁵. Nakon što je „Riječ [...] postala tijelom, prešla [...] iz posvudašnjosti u prostor, iz vječnosti u povijest, iz bezgraničnog blaženstva u mijenu i smrt; da bi se uzvratilo toj žrtvi, trebalo je da jedan čovjek, u ime svih ljudi, podnese istovrsnu žrtvu. Taj je čovjek bio Juda Iskariotski“⁷⁶. Poniženje koje Juda namjerno trpi kroz svjesno kaljanje vlastite duše i upropaštavanja vlastite sudbine čin je asketizma: „Asket, radi veće slave Gospodnje, ponizuje i trapi pokorom svoje tijelo; Juda je tako postupio s duhom“⁷⁷.

No, kao i u *Teolozima*, gdje se pojavljuju dije suprotstavljene hereze, tako i u ovoj noveli postoji, kako joj i naslov sugerira – uz ovo maloprije navedeno i ono tradicionalno – još jedno

⁷³ *Izmišljaji*, str. 187.

⁷⁴ *Tri tumačenja Jude*, 215.

⁷⁵ *Ibid*, str. 216.

⁷⁶ *Ibid*.

⁷⁷ *Ibid*, str. 217.

tumačenje Jude, koje Runeberg iznosi u svojoj drugoj i posljednjoj knjizi, *Den hemlige Frälsaren*. Pod pretpostavkom da Božje žrtvovanje za spas čovječanstva ne može biti ništa drugo nego savršena, Runeberg drži da bi „[s]vesti sve ono što je [Bog] pretrpio na jednodnevno umiranje na križu“ bilo upravo – „bogohulno“⁷⁸. Vođen tom zamisli, Runeberg dolazi do sljedećeg zaključka:

„Bog je dokraja postao čovjek, ali čovjek do gnusobe, čovjek do prokletstva i bezdana. Da nas spasi, mogao je odabrati *bilo koju* od sudbina što pletu kolebljivu mrežu povijesti; mogao je biti Aleksandar ili Pitagora ili Rurik ili Isus; odabrao je najgoru sudbinu: bio je Juda“⁷⁹.

Zaključno, u noveli *Tri tumačenja Jude* uočljivo je nekoliko sličnosti s *Teolozima*. Osnovna i najupadljivija od njih svakako je relativizacija dominantna kršćanskog pogleda na osobu Isusa Krista (u *Tri tumačenja Jude*) ili Boga, bilo da je percipiran kao Bog Otac ili Trojstvo (u *Teolozima*). Druga sličnost je stapanju dvije osobe u jednu, ali tek u efektnom završetku svake pojedine novele. U *Teolozima* su tako Pannonius i Aurelijan, u Božjim očima, jedna te ista osoba, dok u *Tri tumačenja Jude* naslovni (anti)junak postupno preuzima Isusovu mesijansku ulogu, sjedinjujući se tako, kroz dogmu o Trojstvu koja u noveli – to jest, u Runebergovim radovima – ostaje neosporena, sa Svevišnjim.

Tri tumačenja Jude uza sve navedeno predstavljaju i ponajbolji primjer Borgesove intertekstualne autoreferencijalnosti. Naime, u bilješci koja je prati javlja se stanoviti „danski hebraist“ Erik Erfjord, koji poriče Runebergovu tezu da je Kristova jednodnevna patnja na križu donekle manjkava zbog svoje kratkotrajnosti⁸⁰. Isti se taj Erfjord pojavljuje i u *Teolozima*, doduše tek u jednoj rečenici, kao autoritet za *histrione*⁸¹. Oспорavajući pak Runebergovo viđenje Jude, Erfjord nastoji dokazati da je Krist zauvijek raspet i da zauvijek pati („Božje raspinjanje na križ nije prestalo, jer se ono što se jednom zbilo u vremenu neprestano ponavlja u vječnosti. Juda *sada* i dalje prima srebrnjake; i dalje ljubi Isukrsta; baca srebrnjake u hram; steže omču konopca na Krvnoj njivi“⁸²). Da bi potkrijepio ovo stajalište, Erfjord se poziva na esej *Obrana vječnosti* iz

⁷⁸ Ibid, str. 217.

⁷⁹ Ibid, str. 218.

⁸⁰ Ibid, str. 217.

⁸¹ *Teolozi*, str. 26.

⁸² *Teolozi*, str. 216.

pera Jaromira Hladika – a Hladik je glavni lik još jedne Borgesove novele, naslova *Tajno čudo*, i o njemu će dalje u ovome radu također biti riječi.

Naposljetku, još jedna sličnost između *Teologa* i *Tri tumačenja Jude* leži i u evociranju kabalističkih ideja, i to gotovo istovjetnim riječima. U *Teolozima* tako Borges piše: „U hermetičkim knjigama stoji da je sve odozgo jednako onome odozdo; u *Zoharu* je donji svijet odslik gornjega“⁸³, dok nam u *Tri tumačenja Jude* nudi iduće rečenice: „Niži poredak zrcalo je višeg poretka; oblici na zemlji odgovaraju oblicima na nebu; mrlje na koži zemljovid su nepromjenljivih zvijezda; Juda, na stanovit način, odražava Isusa“⁸⁴.H

Borgesovi interesi za svakovrsna krivovjerja ne iscrpljuju se, doduše, ni u ovoj noveli; ona u zbirci *Knjiga od pijeska* nekoliko desetljeća kasnije dobiva i nekovrsni nastavak naslovljen *Sekta tridesetorice*, pri čemu se naslovna brojka odnosi na svotu srebrnjaka koju je Juda Iškariotski zaradio izdajući Isusa, te na sektu koja – kao u *Tri tumačenja Jude* – štuje Isusova izdajnika, a čija je djelatnost uvelike nalik zlodjelima *histriona*. Izdvojit ću dva znakovita ulomka iz te novele. Prvi možemo dovesti u vezu s *Teolozima*, a drugi s *Tri tumačenja Jude*:

„Sud *Svaki koji s požudom pogleda ženu, već je s njom učinio preljub u svom srcu* pouzdan je savjet čistoće. Ipak, ako pod nebesima nema muškarca koji nije s požudom pogledao neku ženu, mnogi u sekti naučavaju da smo prema tome svi počinili preljub. Budući da želja nije manje grešna od samoga čina, pravednici se bez ikakve bojazni mogu odavati najrazuzdanijoj pohoti“⁸⁵;

„U tragediji Križa – pišem to s dužnim štovanjem – bilo je svjesnih i nesvjesnih tužitelja, koji svi bijahu neophodni, svi kobni. Nesvjesni bijahu svećenici što su predali srebrnjake, nesvjestan bijaše puk što izabra Barabu, nesvjestan bijaše namjesnik Judeje, nesvjesni bijahu Rimljani što podizahu Križ mučeništva Njegova i zabijahu čavle i kockahu se. Svjesna bijahu samo dvojica: Otkupitelj i Juda. Ovaj je bacio onih trideset novčića što bijahu cijena za

⁸³ *Teolozi*, str. 27.

⁸⁴ *Tri tumačenja Jude*, str. 216.

⁸⁵ *Sekta tridesetorice*, str. 139.

izbavljenje duša te se odmah objesio. Imao je tada trideset i tri godine, kao i Sin Čovjekov. Sekta ih obojicu podjednako časti a ostale odrješuje“⁸⁶.

3. 4. Pitanje identiteta u Borgesovoj novelistici

Jedan od ključnih problema čitavog Borgesova opusa, ne samo novelističkog ili esejističkog već i pjesničkog, jest pitanje identiteta. Taj se motiv provlači i kroz novele obrađene na prethodnim stranicama – te novele problematiziraju identitet Boga. Što se tiče ljudskog identiteta, u ovoj ću cjelini pokušati ukratko pronaći neke srodnosti među Borgesovim novelama koje se tiču tog problema, to jest uspostaviti malenu tipologiju namijenjenu isključivo krajnjoj svrsi ovoga teksta, a u kojoj ću predložiti dva tipa Borgesovih „identitetskih“ novela. Prvi tip takvih novela – kojima pripadaju i *Teoloji* – tiče se identitetskih preklapanja među različitim osobama, dok se u drugome tipu takvih novela identitet pripovjedača cijepa i udvostručuje.

Podemo li od novele *Teoloji* kao nulte točke Borgesovih umjetničkih tekstova koji preispituju identitet promičući pritom neku vrstu sveopće jednakosti, ili, bolje rečeno, istovjetnosti, novele koje im po tom pitanju slične možemo pronaći već u istoj zbirci iz koje i *Teoloji* potječu. Štoviše, prva slična novela, koja je po svojoj formi još i u većoj mjeri esejistička nego što su to *Teoloji*, u *Alephu* dolazi odmah nakon nje, a naslov joj glasi *Pripovijest o ratniku i zarobljenici*. Autor ih je možda smjestio jednu za drugom kako bi i sâm ukazao na njihovu sličnost, koju je, uostalom, vrlo izravno istaknuo i u jednome intervjuu⁸⁷, govoreći kako je ustvari „riječ o jednoj te istoj priči“⁸⁸.

U *Pripovijesti o ratniku i zarobljenici* radi se o dvije priče koje su neovisne jedne o drugoj. Glavni junak prve je barbarin Droctulft, "langobardski ratnik koji je za opsade Ravenne napustio vlastite redove i umro braneći grad što ga je prethodno napao“⁸⁹. Glavna junakinje druge priče je žena podrijetlom iz Engleske koju je Borgesova baka, također Engleskinja, susrela u Argentini, zemlji koja im je objema, barem isprva, bila daleka i strana. Ta je žena, međutim, završila u indijanskome plemenu. Susrevši je gotovo slučajno, Borgesova se baka iznenadila kada je uvidjela koliko je njezinoj sunarodnjakinji stari identitet postao dalek, a koliko je srasla s novim:

⁸⁶ Ibid, str. 140.

⁸⁷ Ur. Richard Burgin: *Jorge Luis Borges: Conversations*, University Press of Mississippi, 1998., str. 23.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ *Pripovijest o ratniku i zarobljenici*, str. 30.

„Možda su se te dvije žene načas osjetile kao sestre; bile su daleko od svog voljenog otoka i u nevjerojatnoj zemlji. Moja baka nešto je zapita; žena joj je odgovorila s mukom, upinjući se da pronade riječi i ponavljajući ih, kanda začuđena njihovim drevnim značenjima. Proteklo je, valjda, petnaest godina otkako nije progovorila na svojem jeziku i teško se snalazila. Rekla je da je rodnom iz Yorkshirea, da su joj se roditelji doselili u Buenos Aires, da ih je izgubila u okršaju s Indijancima, da su nju Indijanci odveli i da je sada žena nekog poglavice kojemu je izrodila dvoje djece i koji je jako hrabar (...). Obuzeta sažaljenjem i zgranutošću, moja ju je baka nagovarala da se ne vrati. Zaklela se da će je zaštititi i da će joj izbaviti djecu. Žena joj je odgovorila da je sretna i iste se večeri vratila u pustaru“⁹⁰.

Usporedimo li ovaj Borgesov zaključak sa završnim ulomkom iz *Teologa*, lako ćemo se složiti sa samim autorom da je riječ o dvije novele čiji su obrasci izrazito slični:

„Trinaest stoljeća razdvaja sudbinu ove zarobljenice i Droctulftovu sudbinu. Obje sudbine sada su jednako nepovratne. Lik barbarina koji se priklanja Ravenni, lik evropske žene koja izabire pustaru, mogu izgledati oprečni. Pa ipak, oboje su se odazvali nekom skrivenom porivu, porivu jačem od razuma, i oboje su krenuli za tim porivom što ga nisu znali protumačiti. Možda su ove dvije pripovijesti jedna te ista pripovijest. *Lice i naličje, avers i revers te kovanice, za Boga su jednaki*“⁹¹ (kurziv moj).

Međutim, niz „identitetskih“ novela u *Alephu* ovdje ne završava – premda manje od *Teologa* i *Pripovijesti o ratniku i zarobljenici*, i *Životopis Tadea Isidora Cruza (1829-1874)*, novela koja se, povrh svega, nalazi odmah nakon dvije navedene, u osnovi je još jedno ponavljanje jedne te iste priče – naročito one o Droctulftu. Spominjući usput ovdje već obrađenu misao sv. Pavla („Pustolovina je zapisana u znamenitoj knjizi, odnosno u knjizi čiji sadržaj može biti sve za svakoga [1 Kor 9, 22] zato što se gotovo neiscrpno daje ponavljati, tumačiti, izopačivati“⁹²), Borges tu pripovijeda o naoko posve običnom gauču koji isprva živi onkraj zakona, da bi kasnije, služeći kaznu, završio u vojsci, na argentinskome sjeveru, i sudjelovao u raznim

⁹⁰ Ibid, str. 32.

⁹¹ Ibid, str. 32.

⁹² *Životopis Tadea Isidora Cruza*, str. 33.

građanskim ratovima. Nešto kasnije zasniva obitelj i postaje narednikom „u odredima seoske policije“⁹³.

Živeći naizgled spokojno, četiri godine prije smrti dobiva zadatak uz pomoć svojih odreda uhititi nekog nepoznatog odmetnika koji je u bijegu i skriva se u obližnjem šumarku. Došavši do njega, prisjeća se situacije u kojoj su nekoć davno njega uhitili, odbacuje službenu kapu i – shvativši „da je čovjek pred njim on sâm“⁹⁴ – okreće se protiv vlastitih vojnika, „ukorak s bjeguncem Martínom Fierrom“⁹⁵, legendarnim argentinskim odmetnikom, koji je bio i česta tema literarnih obrada. Kao i Droctulft, Tadeo Isidor Cruz instinktivno je shvatio kamo pripada, i prigrlio je svoju sudbinu.

Usporedimo li ovu novelu i *Pripovijest o ratniku i zarobljenici s Teolozima*, mogli bismo zaključiti i da Borges instinkt pretpostavlja intelektu – Droctulft, engleska Indijanka iz kazivanja Borgesove bake i gaučo Cruz, koji to ne mogu verbalizirati, u stanju su spoznati neke duboke istine o sebi, dok je, primjerice, učenjak Aurelijan u svojem odnosu spram Pannoniusa vođen destruktivnim automatizmom ljubomore, kojemu se ne može ili ne želi oprijeti.

Što se tiče drugog tipa Borgesovih novela – za ovu prigodu nazvanih „identitetskima“, kao njihove bi ogledne primjerke bilo najprikladnije odabrati i potom usporediti dvije novele ispriповijedane u prvome licu, u kojima Borges govori o nadnaravnome susretu s drugim inačicama samoga sebe, koje dolaze iz drugoga vremena. U ranijoj noveli (*Sudrug*) fokalizator je „stariji Borges“, dok je to u mlađoj „Borges mlađi“ (25. kolovoza 1983.), premda je – ako uzmemo u obzir datume njihova nastanka – „Borges mlađi“ iz novele 25. kolovoza 1983. zapravo stariji od „Borgesa starijeg“ iz novele *Sudrug*. No, krenimo ispočetka.

Sudrug (u originalu „El otro“, što doslovno znači „drugi“) – objavljen u zbirci *Knjiga od pijeska* iz 1975. godine – prva je od dvije novele koje govore o susretu dvojice Borgesa o kojima će ovdje biti riječi. Radnja priče odvija se „u veljači 1969, sjeverno od Bostona, u

⁹³ Ibid, str. 34.

⁹⁴ Ibid, str. 35.

⁹⁵ Ibid.

Cambridgeu⁹⁶, premda je se autor „prisjeća“, kako kaže, 1972. godine, kada je novela prvi puta i objavljena, izvan zbirke u koju će ju Borges kasnije uvrstiti⁹⁷.

Sjedeći na klupi ispred rijeke Charles, Borgesa – dok, potaknuti asocijacijom na Heraklita, razmišlja o vremenu, iznenada spopadne dojam da je taj trenutak već proživio. Upravo tada netko sjedne na rub njegove klupe i počne zviždukati nešto što glavnog junaka ubrzo podsjeti na „kreolski napjev *La tapera Elías Regulesa*“⁹⁸. Kada stranac zapjeva, Borges – „sav užasnut“⁹⁹ – prepoznaje njegov, to jest svoj vlastiti glas. Kroz razgovor koji slijedi, a koji je prepun uvjeravanja, prepoznavanja i sazrijevanja spoznaje o identitetu koji dvojica protagonista dijele, prepoznaju se sličnosti dvojice Borgesa, ali i njihove razlike (uvjetovane činjenicom da je riječ o osobama „koje su se načitale različitih knjiga i bile različitih ukusa“¹⁰⁰).

Pored literarnih diskusija („Govorili smo na žalost, o književnosti; bojim se da nisam rekao ništa drugo doli ono što obično kažem novinarima“¹⁰¹), protagonist govori svojem mladom alter egu i o vlastitoj budućnosti te sudbini koja će ga snaći: „Ne znam koliko ćeš knjiga napisati, ali znam da ih je odviše. Pisat ćeš pjesme, što će ti pružati zadovoljstvo koje nećeš imati s kime podijeliti, i fantastične priče. Predavat ćeš, kao i otac ti i kao toliki drugi iz našega roda“¹⁰².

Nakon što se Borgesi rastaju, pripovjedač (promišljajući, u retrospektivi, o tom susretu) naposljetku prešutno zaključuje kako je on, recimo to tako, samo žitelj tuđih – ili vlastitih – snova: „Susret je bio stvaran, no onaj čovjek razgovarao je sa mnom u nekome snu i stoga me mogao zaboraviti; ja sam s njime razgovarao na javi i ta me uspomena još uvijek mori. / Onaj čovjek je mene sanjao, ali me nije baš dosljedno sanjao. Sanjao je, sada to shvaćam, onaj nemogući datum na dolaru“¹⁰³.

Novela 25. *kolovoza 1983.* – prvotno objavljena iste te godine – dio je posljednje Borgesove za života objavljene novelističke zbirke *Shakespeareovo pamćenje*. Znatno je tjeskobnije atmosfere od prethodne novele, a radnja joj se ponovno odvija u različitim prostorima i

⁹⁶ *Sudrug*, str. 113.

⁹⁷ Prema – Borges: *Obras completas 1923–1972*. Buenos Aires: Emecé, 1974.

⁹⁸ *Sudrug*, str. 113.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid, str. 117.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid, str. 115.

¹⁰³ Ibid, str. 118.

vremenima: Borges-pripovjedač je šezdesetjednogodišnjak (dakle, nalazi se u 1960. godini), dok je njegov dvojnik iz budućnosti upravo „jučer“ navršio 84. godinu, i sada leži „u nekadašnjoj majčinoj sobi“¹⁰⁴, očekujući smrt, koja je nagoviještena praznom bočicom kraj njegova noćnog ormarića.

Za razliku od prethodne novele, pripovjedač je sada u položaju u kojemu znade manje od svojeg sugovornika. No kao i u *Sudrug*, i ovdje se susret dvojice Borgesa odvija posredstvom sna, kao sredstvu putovanja kroz vrijeme koje je najmanje potrebno objašnjavati („Tko koga sanja? Ja znam da te sanjam, ali ne znam sanjaš li ti mene. Hotel u Adroguéu odavna je porušen, ima tome dvadeset, možda i trideset godina. Tko će to znati“¹⁰⁵).

Dijeleći toliko toga sa *Sudrugom*, priču 25. kolovoza 1983. bismo mogli opisati i kao njezina novelističkog dvojnika. Možda je najbolje završiti ovo poglavlje rečenicom koja može poslužiti i kao uvod u sljedeće: „Svakog časa mogu umrijeti, mogu potonuti u nepoznato, i još sanjam svoga dvojnika. Neizbježna tema koju su mi podarili zrcala i Stevenson“¹⁰⁶.

4. ZAŠTO JE BORGES PISAO O JANU PANONIJU?

4. 1. O Borgesu

4. 1. 1. Dvojako poimanje dvostrukosti identiteta

Dva su glavna načina na koje se može pisati o podvojenosti pojedinca; prvi je da se za prevlast unutar jedne osobe nadmeću dva kandidata, bilo da je riječ o polovima njegove osobnosti, demonskoj opsjednutosti ili kliničkom slučaju poremećaja ličnosti. Drugi način – kojim se Borges služi znatno češće – podrazumijeva postojanje protagonistova dvojnika bilo kakve vrste, od brata blizanca, koji je u šund-literaturi nerijetko zao, pa do kakva slučajno sličnoga čovjeka, kao u, primjerice, Twainovu *Kraljeviću i prosjaku*.

Drevnije primjere o kojima je na ovim stranicama već bilo riječi ponajbolje utjelovljuju upravo dualistički bogovi: bog dobra i bog zla. Među rijetkim sintezama ove dvije mogućnosti možemo izdvojiti Calvinova *Raspolovljenog viskonta*, u kojemu je naslovni junak fizički

¹⁰⁴ 25. kolovoza 1983., ibid, str. 15.

¹⁰⁵ Ibid, str. 15.

¹⁰⁶ Ibid, str. 14.

prepolovljen topovskom kuglom; jedna njegova polovica savršen je primjer dobra i besprijeekorna, a druga zla i besprizorna ponašanja.

U zbirci crtica o neobičnim (mitološkim) bićima koju je napisao s Margaritom Guerrero (*Priručnik fantastične zoologije*), Borges između ostaloga piše i o figuri *Dvojnika*. Unatoč dužini tog teksta, ovdje ću, ne bih li čitatelju lakše predočio Borgesovo poimanje fenomena podvojenosti, prenijeti čitavu natuknicu pod naslovom *Dvojniki*:

„Natuknuta ili potaknuta odrazima u zrcalu i vodi, kao i blizancima, ideja o dvojniku zajednička je mnogim zemljama. Vjerojatno su i izreke poput Pitagorine: *Prijatelj je drugo Ja* ili Platonove: *Upoznaj sebe* inspirirane njome. U Njemačkoj se dvojniki zove *Doppelgänger*, što doslovno znači »dvostruki hodač«. U Škotskoj je to *fetch*, koji dolazi po čovjeka da ga odvede do njegove smrti; škotska riječ *wraith* također označuje pojavu za koju se misli da ju je neka osoba doživjela u obliku svoje vjerne slike prije same smrti. Prema tome, kobno je sresti samoga sebe. Tragična balada *Ticonderoga* Roberta Louisa Stevensona govori o legendi na tu temu. Tu je zatim i ona čudna Rossettijeva slika (*Kako su sreli sami sebe*) u kojoj ljubavnici u sumornom mraku šume nailaze na sebe. Također možemo navesti primjere iz Hawthorneova djela (*Howeova maškarada*), iz djela Dostojevskog, Alfreda de Musseta, H. Jamesa (*Zgodni kutak*), Kleista, Chestertona (*Zrcalo ludih*) i Hearna (*Nekoliko kineskih duhova*).

Stari su Egipćani vjerovali da je dvojniki, *ka*, čovjekov točan pandan što hoda sasvim jednako kao on i nosi istu odjeću. Ne samo ljudi već su i bogovi, i zvijeri, i kamenje, i drveće, i stolci, i noževi imali svoga *ka*, koji je bio nevidljiv, osim za stanovite svećenike koji su mogli vidjeti dvojnike bogova, pa ih oni darivahu poznavanjem stvari prošlih i stvari budućih.

Za Židove pojava nečijeg dvojnika nije bila znak predstojeće smrti. Naprotiv, bio je to dokaz pridobivanja proročkih sila. Tako to objašnjava Gershom Scholem. Legenda zabilježena u *Talmudu* govori o čovjeku koji je, tražeći Boga, sreo samoga sebe.

U Poeovoj priči *William Wilson* dvojniki je savjest glavnoga junaka. On je ubija i tako i sâm umire. Na sličan način Dorian Gray u Wildeovu romanu probada svoj portret i

pogiba. U Yeatsovim pjesmama dvojnici su naše drugo lice, naši pandani, oni koji nas dopunjuju, oni koji nismo niti ćemo ikada biti.

Plutarh piše da su Grci kraljevog izaslanika nazivali imenom Drugo ja¹⁰⁷.

I premda upravo ovaj tekst podsjeća na Borgesovu čuvenu zamisao – možda potaknutu i sličnom poantom ogleda *O tradiciji i individualnom talentu* T. S. Eliota¹⁰⁸ – o tome kako svaki pisac „stvara svoje preteče“, tom ćemo se idejom pozabaviti nešto kasnije. Ovdje je možda zgodnije pokušati doprinijeti nizu dvojnika koji Borges uspostavlja i nekim vlastitim pretpostavkama. Svjestan da zamisao o „drugome ja“ obuhvaća zapadnu kulturu od antike naovamo, Borges je ipak propustio uvidjeti da se motivi podvojenosti ličnosti javljaju i u, primjerice, Sokratovim svjedočanstvima o vlastitome „demonu“ (*daimónion*), koji je, po njegovu mišljenju, božanskog podrijetla i utječe na odluke koje je ovaj grčki filozof donosio čitavog života¹⁰⁹. Odjeke te ideje, čini mi se, možemo uočiti i u Freudovoj podjeli ličnosti na id, ego i superego – „nadglednička“ uloga Freudova superega (što doslovce znači: *nad-ja*¹¹⁰) u mnogome je nalik funkciji Sokratova *daimóniona*, njegova upozoravanja i onemogućavanja u djelovanju.

No Borges je za takva i slična uobličena ideje o dvojnosti manje mario. Zašto? Vjerujem zbog toga što se u njegovom umjetničkome radu gotovo isključivo javlja onaj drugi oblik podvojenosti; eksterni dualizam. Primjere za to pružaju nam gotovo sve novele kroz koje smo dosad prošli u ovome radu, od *Teologa*, preko *Tri tumačenja Jude* i *Pripovijesti o ratniku i zarobljenici*, pa do *Sekte tridesetorice*, *Životopisa Tadea Isidora Cruza (1829-1874)* i, naravno, *Sudruga* i *25. kolovoza 1983*. Nešto nalik „iznimci koja potvrđuje pravilo“ bila bi poetska proza *Borges i ja*, u kojoj se, za razliku od svih gorenavedenih novela, podvojenost javlja u jednom te istom tijelu, a ne izvan njega:

¹⁰⁷ Borges & Guerrero: *Priručnik fantastične zoologije* (prev. Ivan Ott), Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 37. i 38.

¹⁰⁸ „Nijedan pjesnik, nijedan umjetnik ne posjeduje u sebi svoje potpuno značenje. Njegova važnost, procjena njegova mjesta je procjena njegova odnosa s mrtvim pjesnicima i umjetnicima. Ne možete vrednovati samo njega; morate ga, radi kontrasta i usporedbe, postaviti među mrtve. To smatram načelom estetičke, a ne samo povijesne kritike. Nužnost da se on prilagodi, da se on uskladi nije jednostrana; ono što se događa kad se stvori novo umjetničko djelo jest nešto što se istodobno događa svim umjetničkim djelima koja su mu prethodila. Postojeći spomenici oblikuju među sobom idealan poredak koji se modificira uvođenjem novoga (doista novoga) umjetničkog djela“. Iz: T. S. Eliot: *Tradicija i individualni talent*, u: *Pusta zemlja i druga djela*, Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 213.

¹⁰⁹ Platon: *Obrana Sokratova*, Demetra, Zagreb, 2000., str. 97.

¹¹⁰ *Hrvatski leksikon*: „super-ego“ (<http://www.hrleksikon.info/definicija/super-ego.html>), 30. 6. 2016.

„Drugome, Borgesu, zbivaju se stvari. Pješačim po Buenos Airesu i popostanem začas, možda i nehotice, da pogledam lûk trijema i vrata s rešetkama; o Borgesu dobivam vijesti iz pisama i vidim mu ime na popisu nastavnika ili u biografskome rječniku. Volim pješćane satove, karte, tiskarstvo XVIII. stoljeća, etimologije, okus kave i Stevensonovu prozu; i drugi sudionik ima takve sklonosti, ali ih, na tašt način, pretvara u obilježja glumca. Bilo bi pretjerano tvrditi da je naš odnos neprijateljski; živim, dopuštam sebi da živim, da bi Borges mogao snovati svoju književnost, i ta me književnost opravdava. Nije mi teško priznati da je sastavio nekoliko valjanih stranica, ali me te stranice ne mogu spasiti, jer, možda, ono što je dobro ne pripada nikomu, čak ni njemu, nego jeziku i predaji. Uostalom, osuđen sam da propadnem, zauvijek, i samo će poneki moj trenutak poživjeti u njemu. Malo-pomalo, sve mu se predaje, iako znam za njegovu izopačenu naviku da krivotvori i preuveličava. Spinoza je dokučio da sve stvari žele da se održe u svojoj biti; kamen zauvijek hoće da bude kamen, a tigar tigar. Ja moram ostati u Borgesu, a ne u sebi (ako je istina da sam ja netko), ali manje prepoznajem sebe u njegovim knjigama nego u mnogim drugima ili u marljivome prebiranju na gitari. Prije mnogo godina pokušavao sam ga se osloboditi i pobjeći od mitologije predgrađa k igrama s vremenom i vječnošću, ali sada te igre pripadaju Borgesu, pa ću morati izmisliti štogod drugo. Tako je moj život bijeg, i gubim sve, i sve pripada ili zaboravu ili njemu.

Ne znam koji od nas piše ovu stranicu“¹¹¹.

4. 1. 2. Model književnika-dvojnika

Jedan od ponajzanimljivijih tipova Borgesovih novela upravo je onaj u kojemu se radi o biografijama ili analizama opusa inače nepostojećih književnika. U sljedećoj cjelini razmotrit ću Borgesovo viđenje književna „podrijetla“ svakog pojedinog autora, koji – bio on toga svjestan ili ne – baštini razne odvojke cjelovite svjetske književne i općeumjetničke tradicije, reinterpreтираjući svojim djelom i svoje književne pretke. No ovdje ćemo se načas zaustaviti na pregledu trojice ključnih Borgesovih izmišljenih pisaca, glavnih likova u pojedinim novelama, a koji upravo po svojim literarnim preferencijama i opusima u mnogočemu nalikuju samome Borgesu, zbog čega ih, mislim, nije preuzetno držati i njegovim svjesno konstruiranim književnicima-dvojnicima.

¹¹¹ *Borges i ja, u: Pjesme i druga istraživanja, str. 95.*

Trojica odabranih zovu se Pierre Menard, Herbert Quain i Jaromir Hladik. Pojavljuju se u novelama *Pierre Menard, pisac Don Quijotea*, *Razmatranje djela Herberta Quaina* te *Tajno čudo*. Sve tri novele potječu iz zbirke *Izmišljaji*; prve dvije iz njezina prvog dijela (*Vrt razgranatih staza*), a posljednja iz drugoga (*Umotvori*). Zbog toga mi se čini prikladnim kao polazište u promatranju zajedničkih elemenata između djela fiktivnih pisaca iz Borgesove novelistike i Borgesova opusa kao takvog uzeti jednu značajnu misao iz predgovora *Izmišljajima*:

„Zamorno je i nezahvalno natezanje pisati opširne knjige, razlagati na petsto stranica zamisao koja se savršeno dade izreći u nekoliko minuta. Bolje je uzeti kao da te knjige već postoje, i dati sažetak, komentar“¹¹².

Opuse Menarda, Quaina i Hladika, dakle, možemo između ostalog čitati i kao skice djela kakva bi Borges mogao pisati da je u tome vidio više smisla, a ne samo kao ogledalo onoga što je njihov autor već objavio. Kada se bavi bilo kojim razdobljem koje prethodi stoljeću u kojemu i sâm živi, Borges je sklon intervenirati u biografije postojećih književnika – jedan od ekstremnijih primjera za to je lik Homera iz novele *Besmrtnik*, koji – nakon što se napoji vode s rijeke života – produži svoj životni vijek za nekoliko tisuća godina, što rezultira zaboravom onoga što je nekoć bio. Štoviše, pripovjedač njega i druge *besmrtnike* isprva doživljava kao troglodite.

Manje ekstreman primjer možemo pronaći u liku Janusa Pannoniusa. Njega je moguće tumačiti i kao Borgesova književnika-dvojnika, ali samo u jednome suptilnom detalju, ni po čemu bitnom za opći smisao *Teologa*. Radi se naime o tome da je Pannonius oponirao hereticima jezgrovitim i sažetim raspravama – sjetimo se kako je Janusovo osporavanje nauka o cikličnosti vremena isprva izazvalo Aurelijanov podsmijeh, te pripovjedačeva komentara: „Rasprava je bila jasno sročena, sveobuhvatna; ne bi se reklo da ju je napisala konkretna osoba, nego, prije, netko bezimen, ili, možda, svi ljudi“¹¹³. Borges je u maločas citiranoj crtici *Borges i ja* na sličan način opisao i ponajbolje stranice vlastita opusa: „Nije mi teško priznati da je sastavio nekoliko

¹¹² *Izmišljaji*, str. 137.

¹¹³ *Teolozi*, str. 25/26.

valjanih stranica, ali me te stranice ne mogu spasiti, jer, možda, ono što je dobro ne pripada nikomu, čak ni njemu, nego jeziku i predaji“¹¹⁴.

Kao što novela *Aleph* na jednoj od svojih brojnih razina pripovijeda i o sukobu između opsežne epike – kakvu zagovara gotovo groteskno ironiziran lik Carlosa Argentina Danerija, koji piše spjev *Zemlja*, u kojemu kani opjevati svaki njezin četvorni kilometar – te poetike pripovjedača koji nosi Borgesovo ime, a koju simbolizira *aleph* kao magična točka koja prikazuje čitav svemir, sa svim njegovim pojedinostima, u nekoliko centimetara kvadratnih – i u naravnoj veličini. Stilsko-poetička dihotomija koju predstavljaju Daneri i Borges kao likovi na neki način postoji i u odnosu između Aurelijanovih i Pannoniusovih rasprava o krivovjerju i pravovjerju; Daneri i Aurelijan su – iako pišu opsežnija djela – manje supstancijalni autori od Pannoniusa i Borgesa.

Menard, Quain i Hladik kao likovi pripadaju, iako su svi smješteni u 20. stoljeće, trima različitim književničkim naraštajima. Menarda bismo, na temelju njegove fiktivne bibliografije, mogli proglasiti esteticističkim simbolistom. Naravno, pritom ciljamo samo na njegovo, kako je to neimenovani pripovjedač sročio, „vidljivo djelo“¹¹⁵. U djelu na koje se novela usredotočuje, a koje se svodi na pisanje novoga – istovjetnog, nepromijenjenog – *Bistrog viteza Don Quijotea od Manche*, Pierre Menard nije ništa drugo doli veličanstveni prethodnik postmodernizma.

No i u onome dijelu njegova opusa u koji ubrajamo monografije, stručne članke, prijevode, cikluse soneta ili predgovor katalogu izložbe litografija, u kratkim opisima tih njegovih tekstova možemo prepoznati tragove različitih književnih radoblja koja ni Borgesu kao autoru nisu posve strana, i koja obrađuje ili poput Borgesa, ili kao parodijsko naličje njegovih zamisli. Menard je tako autor monografije koja govori o „mogućnosti stvaranja poetskog vokabulara pojmova koji ne bi bili sinonimi ili perifraze onih što se javljaju u svakodnevnom jeziku, »nego idealni objekti stvoreni konvencijom i, u biti, namijenjeni poetskim potrebama«“¹¹⁶, što predstavlja ironijski vrhunac larpurlartizma, kao što ga, uostalom predstavlja i „[r]azmatranje najvažnijih metričkih zakonitosti francuske proze, potkrijepljeno primjerima iz Saint-Simona (*Revue des langues romanes*, Montpellier, listopad 1909)“ te „[o]dgovor Lucu Durtainu (koji je poricao postojanje

¹¹⁴ *Borges i ja*, ibid.

¹¹⁵ *Pierre Menard, pisac Don Quijotea*, str. 151.

¹¹⁶ Ibid.

tih zakonitosti), potkrijepljen primjerima iz Luca Durtaina (*Revue des langues romanes*, Montpellier, listopad 1909)¹¹⁷.

O poveznicama između Herberta Quaina i samog Borgesovog, s druge strane, sve govori već ova opaska o Quainu: „Savršeno je jasno uočavao eksperimentalnu narav svojih knjiga, sjajnih, možda, zbog inovacija i stanovitog lakonskog poštenja, ali lišenih vrlina strasti“¹¹⁸. Ona naglašava eksperimentalnu dimenziju Borgesove poetike, no nudi i prigovor koji ju je često sustizao, o navodnome nedostatku strasti. Navest ću samo ulomak koji opisuje posljednje Quainovo djelo, a koji možemo čitati i kao autoironičan, (lažno?) skroman Borgesov komentar na vlastito stvaralaštvo, koji završava još jednim primjerom autoreferencijalne intertekstualnosti:

„Potkraj 1939. objavio je *Statements*, možda svoju najoriginalniju knjigu, zacijelo najmanje hvaljenu i najtajniju. (...) *Nema Evropljanina* (govorio je) *koji nije potencijalan ili stvaran pisac*. Tvrdio je, također, da je invencija najviši od različitih oblika sreće što ih može podariti literatura. Budući da svi nisu kadri postići tu sreću, mnogi će se morati zadovoljiti prividom. Za te »nesavršene pisce«, koji tvore nepregledno mnoštvo, Quain je napisao osam priča u knjizi *Statements*. Svaka od njih nagoviješta ili najavljuje dobar sadržaj koji autor hotimice upropasti. Jedna – ne i najbolja – daje naslutiti *dva* sadržaja. Čitatelj, zaveden taštinom, vjeruje da ih je on izmislio. Iz treće, *The Rose of Yesterday*, ja sam prostodušno izdvojio *Kružne ruševine*, jednu od pripovijesti iz knjige *Vrt razgranatih staza*“¹¹⁹.

Za kraj ovog pregleda Borgesovih književnika-dvojnika izdvajam Jaromira Hladika, glavnog junaka novele *Tajno čudo*, koja se od prethodne dvije novele razlikuje utoliko što joj se radnja ne svodi tek na analitička promišljanja umjetničkih opusa njihovih protagonista, već sadrži i neke fabularne „viškove“ koji ju čine, u narativnome smislu, klasičnijom. Od čitava Hladikova opusa – pored ranih ekspresionističkih pjesama, što možemo dovesti u vezu s Borgesovom *ultraističkom* fazom – istaknut ću samo esej *Obrana vječnosti*, koji predstavlja savršen sažetak i repliku Borgesove *Povijesti vječnosti* (pa se ne bismo imali zašto čuditi kada bismo kojim slučajem doznali da je *Obrana vječnosti* bio radni naslov tog slavnog Borgesova ogleđa). Nabrajajući njegova djela, pripovjedač ističe kako je Hladik:

¹¹⁷ Ibid, str. 152.

¹¹⁸ Razmatranje djela Herberta Quaina, str. 167.

¹¹⁹ Ibid, str. 170.

„*Obranu vječnosti* držao, možda, manje lošom: prvi svezak iznosi povijesni presjek različitih vječnosti što su ih ljudi zamislili; od vječnog Parmenidova Bitka do promjenjive Hintonove prošlosti; drugi poriče (kao i Francis Bradley) da sva zbivanja u svemiru tvore vremenski niz. Tvrdi da broj mogućih čovjekovih doživljaja nije beskonačan i kako je dovoljno jedno jedino »ponavljanje« da bi se dokazalo da je vrijeme varka...“¹²⁰.

4. 1. 3. Model književnika-prethodnika

U jednom od svojih najcjenjenijih eseja, naslova *Kafka i njegove preteče*, Borges razmatra skupinu književnika i mislioca koji se naknadnim uvidom u povijest književnosti mogu protumačiti njegovim prethodnicima. Kafka je za njih – po Borgesovu mišljenju – jedina zajednička točka; drugim riječima, da Kafke nije bilo, nikome ne bi palo na um uspostaviti kronološki niz koji ovdje uspostavlja Borges: Zenon – Han Ju – Kierkegaard – Browning – Bloy – lord Dunsany¹²¹.

U taj nasljedni lanac ne ulaze, naravno, čitavi opusi navedenih pisaca (i dvojice filozofa), već samo pojedini njihovi segmenti koji su na neki način usporedivi s bilo kojim tipično kafkijanskim stvaralačkim aspektom praškoga prozaista (u jednom drugom svojem tekstu o Kafki, Borges je napisao: „Dvije ideje – bolje rečeno – dvije opsesije prevladavaju djelom Franza Kafke. Potčinjenost je prva, a beskonačnost druga“¹²²). Zenon tako ovdje dobiva svoje mjesto zahvaljujući svojem „paradoksu protiv gibanja“:

„Tijelo koje se giba od točke A (tvrdi Aristotel) ne može stići do točke B, jer, prije negoli mogne prevaliti polovicu puta između njih, mora prevaliti polovicu polovice, prije toga polovicu polovice, i tako dalje u beskraj; forma toga glasovitog problema jest, točno, forma *Zamka*, a tijelo koje se giba, strijela i Ahilej prvi su kafkinski junaci u književnosti“¹²³.

Drugi karakterističan primjer – koji pomalo podsjeća i na njegove *Teologe* – Borges pronalazi u Browningovoj pjesmi *Fears and Scruples*:

¹²⁰ *Tajno čudo*, str. 211.

¹²¹ *Kafka i njegove preteče*, str. 171. i 172.

¹²² Jorge Luis Borges: *Predgovor*, u – Kafka: *Jastrebi*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1982., str. 9.

¹²³ *Kafka i njegove preteče*, str. 171.

„Jedan čovjek ima, ili vjeruje da ima, znamenita prijatelja. Nikad ga nije vidio, istina je i to da mu on, do danas, nije mogao pomoći, ali su na glasu njegove plemenite osobine, a kruže i vjerodostojna pisma. Netko posumnja u te njegove osobine, a grafolozi ustvrde da su pisma apokrifna. Čovjek se, u posljednjem stihu, pita: »A ako je taj prijatelj... Bog?«¹²⁴.

Slavno geslo koje je u tom eseju upotrijebio, a u kojem tvrdi da „svaki pisac *stvara* svoje preteče“¹²⁵, utjecajnošću je nadišlo i većinu Borgesovih proznih radova. Upravo zbog toga valja imati na umu kako *Kafku i njegove preteče* možemo čitati i kao esej koji više govori o Borgesovim pretečama negoli o Kafkinim – naročito uzmemo li u obzir spomen Léona Bloyja, kao i činjenicu da je na Borgesa snažno utjecao i sâm Kafka, ne samo u sadržajnom smislu, nego i što se tiče pripovjedne forme koju je Borges preferirao – zbog čega je i pisao o „prednost[i] [Kafkinih] pripovijedaka pred romanima“¹²⁶.

Stajalište o vlastitome nasljeđivanju motiva, tematika, strukturalnih obrazaca i inih sastavnih elemenata bogate svjetske književne tradicije Borges je neskriveno isticao i u drugim prigodama, pa čak i pod barem prividnom prijetnjom demistificiranja vlastite spisateljske vještine, kao u predgovoru *Umotvora*, drugog dijela *Izmišljaja*: „Schopenhauer, De Quincey, Stevenson, Mauthner, Shaw, Chesterton, Léon Bloy tvore raznorodni spisak autora koje stalno iščitavam. U kristološkoj fantaziji *Tri tumačenja Jude* čini mi se da zapažam dalek utjecaj autora navedenog na posljednjem mjestu“¹²⁷.

Sličnu poantu možemo prepoznati i u jednoj Coleridgeovoj misli koju Borges pretače u kratak ulomak koji pak zatim rabi u čak dva svoja eseja, naslovljena *Keatsov slavuj* i *Od alegorija do romana*:

„Coleridge primjećuje da se svi ljudi rađaju kao aristotelovci ili kao platonisti. Ovi drugi intuiraju da su ideje stvarnosti; prvi da su uopćavanja; za prve, jezik je samo sustav proizvoljnih simbola; za druge karta svemira. Platonist zna da je svemir, na neki način, kósmos, red; taj red, za aristotelovca, može biti pogreška ili utvara našega djelomičnog znanja. Preko daljina i epoha, dva besmrtna antagonista mijenjaju jezik i ime: jedan je

¹²⁴ Ibid, str. 172.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Borges: *Predgovor*, ibid, str. 11.

¹²⁷ *Izmišljaji*, str. 188.

Parmenid, Platon, Spinoza, Kant, Francis Bradley; drugi Heraklit, Aristotel, Locke, Hume, William James¹²⁸.

I dok ta misao govori o onome što Borges vidi kao dva temeljna tipa promatranja stvarnosti, umjetnička nasljedovanja nalik onome iz eseja o Kafkinim pretečama ne baziraju se na dvama usporednim linijama koje se nikad ne dodiruju, kao što su ovdje protumačene Platonova i Aristotelova stajališta, već na mreži utjecaja koju nikada nije moguće dokraja rasplesti. No kad bismo se – raščlanjujući Borgesovu prozu – osvrnuli na prethodni ulomak, mogli bismo konstatirati da Borgesa kao autora najviše zanimaju platonovski problemi, kojima je svojstvena nedokučivost, kao i slutnja beskraj – dok su njegova ideološka utemeljenja, pa povremeno i književna razrješenja, nerijetko po svojoj naravi aristotelovska.

Borgesova svijest o važnosti tradicije izbija i u pjesmi koju bismo možda – uzmemo li u obzir da je Borges vjerojatno o Janu Panoniju čitao u literaturi koja ga je držala dijelom mađarske humanističke baštine (u pjesmi se, dapače, spominje i enciklopedija kao štivo) – mogli čitati i kao prešutnu posvetu latinistu iz Panonije. Njezin naslov je *Prvomu mađarskom pjesniku*, a govori upravo o književnome „pretku“:

„Današnjeg dana, za te budućega,
Do kog ne može doprijet ni vrač, koji
Zabranjen oblik budućnosti gleda
U hodu zvijezda il utrobi bika,
Ne bi mi bilo teško, brate i sjeno,
Naći ti ime u enciklopediji
I otkrit koje rijeke odraziše
Tvoj lik, što sad je prašina i propast,
I koji su kraljevi, sablje, idoli,
Kakav sjaj tvoje bezgranične Mađarske,
Potaknuli tvoj glas do prvog pjeva.
Noći i mora mnoga nas razdvajaju,
Stoljetne mijene i preobrazbe,

¹²⁸ Borges: *Od alegorija do romana*, str. 203.

Klime, carstva i krvne srodnosti,
 Ali nas neobjašnjivo povezuje
 Otajna ljubav prema riječima,
 Navika slaganja zvukova i simbola.
 Poput strijelca eleatskoga, s lukom,
 Jedan osamljen čovjek jedne večeri
 Prepušta se toj nemogućoj čežnji
 Usmjerenoj na jednu puku sjenu.
 Nikad se sresti nećemo sučelice,
 Oh pretče, moj glas do koga ne dopire.
 Za tebe nisam ni običan odjek;
 A za sebe sam tjeskoba i tajna,
 Otok strahova i čarolija,
 Ko što su, možda, i ostali ljudi
 A i ti nekoć, pod drugim zvijezdama¹²⁹.

Povijesni Jan Panonije, naravno, nije Borgesov izravni literarni prethodnik. No važnost koju Borges pridaje književnoj tradiciji možemo uzeti i kao jedan od razloga odabira Panonijeva imena za potrebe novele *Teolozi*. I dok – da ponovimo – povijesni Jan Panonije nije Borgesov književni „predak“, nepovijesni Janus, kojega je upravo Borges i stvorio, barem djelomice ima funkciju njegova *fikcijskog* književnog prethodnika, upravo zato što ga, na temelju prethodnog poglavlja, možemo protumačiti i kao neku vrstu Borgesova književnog dvojnika.

4. 2. O Janu Panoniju

4. 2. 1. Nametnute zakonitosti novelističkog mikrokozma

Poput Umberta Eca, koji je u pogovoru svojega prvog i najpoznatijeg romana *Ime ruže* potanko izložio kako je i zašto konstruirao umjetnički svijet u kojemu se radnja romana odvija¹³⁰, ili Edgara Allana Poea, koji je učinio sličnu stvar objašnjavajući proces nastanka svoje

¹²⁹ Borges: *Pjesnička antologija*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 2002., str. 121.-123.

¹³⁰ „Napomene uz *Ime ruže*“, u: *Ime ruže*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2004.

glasovite poeme *Gavran* u ogledu naslovljenom *Filozofija kompozicije*¹³¹, i u Borgesovim djelima – kao i umjetničkim djelima svakog pojedinog pisca na kugli zemaljskoj – možemo pronaći mnoštvo razloga zašto je nešto u njima upravo takvo kakvo jest, a ne drukčije. Bili toga svjesni ili ne, svi su pisci vođeni unutarnjom logikom koju proizvodi tekst koji sami stvaraju.

Od tih razloga mnogi nisu sudbinski ni dubinski, već jednostavni i naizgled banalni. Poe je tako – zbog činjenice da je zlokobna ptica iz njegove pjesme predodređena za izgovaranje uznemirujuće sintagme *Never more* – umjesto gavrana isprva kanio napisati pjesmu o papagaju¹³². Suvišno je napominjati kako bi pjesma, da se ne zove *Gavran* nego *Papagaj*, bila manje učinkovita u izazivanju reakcija kakve joj je autor namijenio.

U *Imenu ruže* je za odabir studenoga kao mjeseca u kojem se odvija radnja uvjetovan čitavim nizom preduvjeta, koji uključuje kolinje, mrtvaca i drugu trublju iz *Otkrivenja*. Budući da je za radnju bio potreban i snijeg, ona se odvija u opatiji uz planinu, jer bi se inače, kako kaže Eco, „priča mogla odvijati u ravnici, u Pomposi ili Conquesu“¹³³. Kod Eca zanimljiv tretman ima upravo Jorge Luis Borges, koji i sâm biva podvrgnut neumoljivoj romaneskno-stvaralačkoj logici:

„Svi me pitaju zašto moj Jorge imenom priziva Borgesa i zašto je Borges tako opak. Pa ne znam ja to. Htio sam da knjižnicu čuva slijepac (što mi se činilo dobrom pripovjednom zamisli), a knjižnica plus slijepac može dati samo Borgesa, jer se svi dugovi plaćaju“¹³⁴.

Na sličan način, vjerojatno upravo vrijeme i prostor u kojima je Jan Panonije živio i djelovao imaju veliku važnost u činjenici da je Borges odabrao baš njega, kao široj, pa i užoj a nespecijaliziranoj publici prilično neznanog autora, za ulogu suparnika glavnog junaka novele *Teolozi*. Borges je pritom možda bio svjestan činjenice da su upravo za Janova života na područjima današnje Republike Hrvatske te Federacije Bosne i Hercegovine djelovale sljedbe bogumila, nasljednika drevne gnostičke tradicije, dok je Pannonius dobar dio života proveo na izvoru novih umjetničkih i svjetonazorskih pokreta, ali i u jednoj od središnjih zemalja kršćanstva, naime Italiji.

¹³¹ Usp. E. A. Poe: *Filozofija kompozicije*, u: *Gavran: nova verzija uz desetogodišnjicu prvog prijevoda*, Biblioteka časopisa „Književnik“, Zagreb, 1961.

¹³² E. A. Poe, *ibid*, str. 26.

¹³³ U. Eco: *Ime ruže*, *ibid*, str. 488.

¹³⁴ *Ibid*.

Možda je bio svjestan i da je Janus bio biskup, te da se proslavio svojim zapisima, pa makar oni bili i lirika, a ne apologetika; a možda je znao i da je umro u bijegu, i prerano, kao urotnik, dakle izdajnik – čovjek koji se okrenuo protiv vlastita kralja. Svi su ti motivi na tragu Pannoniusove sudbine iz *Teologa*: podudarnosti možda nisu potpune, ali razlozi zbog kojih je povijesna osoba – nakon nužne umjetničke obrade – završila u noveli jednog od najznačajnijih prošlostoljetnih prozaista se ni u tome ne iscrpljuju.

4. 2. 2. Panonijevo ime: Janus kao rimsko božanstvo s dva lica

Jedan od najlogičnijih razloga o prenamjeni osobe Jana Panonija za potrebe Borgesove novele po mom sudu leži u razlogu koji je toliko prozaičan da nije lako odrediti može li se taj zaključak prihvatiti s lakoćom ili ne. Riječ je, naime, o njegovu imenu – Janus – koje je, barem u kontekstu Borgesove novele, jasna aluzija na dvostrukost ličnosti koju amblematski reprezentira istoimeno rimsko božanstvo.

Već smo ustanovili koliko je fenomen dvojnosti i podvojenosti fascinirao Borgesa – on to, uostalom, i sâm navodi u ovdje već citiranome autoironičnom komentaru na provodne motive svoje umjetničke proze, kada uza sve ostalo (labirinti, noževi) navodi i „čovjek[a] koji sebi utvara da je slika“ te „odslík što sebi utvara da je zbilja“¹³⁵. Često poistovjećivan s Blizancem ili Geminusom¹³⁶, Janus je bog s dva lica i potječe iz „starorimskoga panteona“¹³⁷, gdje je isprva vjerojatno imao ulogu „bog[a] Sunca i svjetlosti“¹³⁸, da bi kasnije postao „bog dveri, vratâ (*ianua*), svih ulaza i izlaza, zaštitnik i nadziratelj svih mostova i natkrivenih, lukovima nadsvodenih prolaza, koji su po njemu nazvani *iani*, također bog vremena, to jest svakoga početka i završetka“¹³⁹.

No ostavimo li po strani sve ove karakteristike rimskog Janusa, da bi nam taj lik postao intrigantnim za početak je posve dovoljna i slika njegove dojmive dvoglavosti. Borges je, uostalom, o Janusu napisao i pjesmu naslovljenu *Govori Janusov kip*:

„Kroz vrata nitko uć ni izać neće

¹³⁵ 23. kolovoza 1983., str. 19.

¹³⁶ Marko Čorić: *Janus – bog s dva lica* (2011.), u: „Svjetlo riječi“ (<http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/761/misli-i-zapazanja/janus-bog-s-dva-lica>), 30. 6. 2016.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Ibid.

Dvočelnom ako poštovanje ne da,
Koji ih čuva. Čitav obzor gledam
Čvrstoga tla i mora što se kreće.
Jedno od mojih lica prošlost traži,
Drugo budućnost. Za me podjednaka
Svađa je, muka i nevolja svaka,
Što ih je Netko mogao ublažit
A nije niti hoće. Ja sam stijena
I nemam ruku. Utvrdit ne mogu
Da l' već promatram buduću neslogu
Il prijepor neki iz prošlih vremena.
Krnji stup vidim palog spomenika,
Dva lica neće suočit se nikad¹⁴⁰.

U stvaralačkome radu ne bi se smjelo zanemariti sugestivnu moć imena lika. Asocijacije koje riječi mogu pobuditi u prvome čitateljskomu dojmu često se ispostave neizmjerljivo važnima za kvalitetu cjeline književnoga djela o kojemu je riječ. Međuodnos koji ime lika uspostavlja s njegovom osobnošću i tijekom same radnje iznimno je važan, naročito za kratka prozna djela nabijena aluzivnošću i simbolikom, kakvima je Borges bio naročito sklon.

Premda je ovo tek spekulacija, sklon sam pretpostaviti da je ova točka ustvari bila najvažnija, ako ne i ključna, za Borgesovo uvrštavanje hrvatskoga pjesnika u svoju novelu *Teoloji*.

4. 2. 3. Janovo prezime: Panonija kao periferija Zapada

Pored važnosti njegova imena, ne bismo trebali zanemariti niti dozu intrigantnosti koju nudi i toponim Panonija, kao oznaka Janova zavičaja. Panonija, prije svega, sugerira izmještenost iz centra i višestruku periferiju, od intelektualne do kulturne, gdje je Jan bio primoran boraviti, kao nekovrsni Ovidije nakon Ovidija. Panonija, k tome, predstavlja i granični prostor koji dijeli zapadno kršćanstvo od pravoslavnih skizmatika, a na koji su – za vladavine Matije Korvina i za života Jana Panonija – počeli upadati i islamski osvajači.

¹⁴⁰ Vidi: *Duboka ruža*, str. 199.

Ne označavajući narod koji ju nastanjuje već prostor na kojem narodi obitavaju, Panonija izmiče predodžbi nametnutoj poznavateljima državnih granica: proteže se kroz više država i nije lako odrediti gdje točno počinje, a gdje prestaje. Poput Dalmacije, i Panonija je bila rimska provincija; poput Dalmacije, njezine granice višekratno su se mijenjale. Kao što se za rodni grad sv. Jeronima, Stridon u Dalmaciji, danas nagađa da bi se mogao nalaziti u Međimurju¹⁴¹, tako je i Panonija svojedobno obuhvaćala i Vindobonu – današnji Beč¹⁴².

Budući da je označavala geografsko područje, naziv Panonija djeluje drevnije od Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva, koje je na njoj osvanulo nekoliko stoljeća prije Janova rođenja. Kao djelomice opskuran, u svakom slučaju tajanstven, neosporno drevan i pomalo nedokučiv kraj, Panonija je bez sumnje idealno mjesto rođenja kasnosrednjovjekovnog teologa iz Borgesove novele. Kao neku vrstu poganske arkadije doživljavao ju je i Miroslav Krleža, suprotstavljajući zagrebačkoj i hrvatskoj miteleuropejštini praiskonski naturalizam „panonskoga blata“¹⁴³.

5. ZAKLJUČAK

Razlozi zašto je Jorge Luis Borges za svoju novelu *Teoloji* mogao odabrati upravo povijesnu osobu Jana Pannonija su – kao što sam kroz ovaj rad nastojao pokazati – mnogostruki. No ono što ime je svima zajedničko jest činjenica da se radi isključivo o praktičnim razlozima; bilo da je riječ o specifičnom povijesnom trenutku ili specifičnom zemljopisnome kutku, ili da se radi tek o sretnoj podudarnosti pjesnikova imena s imenom prikladna rimskoga božanstva, Borges je odabrao Janusa Pannoniusa iz vrlo jednostavnog razloga – jer mu je bilo lakše izabrati njega nego bilo koga drugoga.

Ono što je isto važno pripomenuti jest da se Janus Pannonius ni po čemu ne izdvaja iz opće galerije Borgesovih likova. Kao što sam pokazao u tekstu, on se savršeno uklapa u nekoliko tipova Borgesovih narativa, bilo da se tiču pojedinčeva identiteta i vječne teme o podvojenosti

¹⁴¹ Ivica Beti: *Sveti Jeronim, koji je prvi Bibliju preveo na latinski, je iz Štrigove!* (2012.), Večernji list (<http://www.vecernji.hr/sjeverozapadna-hrvatska/sveti-jeronim-koji-je-prvi-bibliju-preveo-na-latinski-je-iz-strigove-467021>), 30. 6. 2016.

¹⁴² Hrvatska enciklopedija: „Panonija“ (<http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46449>), 30. 6. 2016.

¹⁴³ Usp. Miroslav Krleža: *Povratak Filipa Latinovicza*, Večernjakova biblioteka, Zagreb, 2004.

ličnosti ili prijepora između pravovjerja i krivovjerja kao sukoba koji izvire iz suprotstavljenih ideja o transcendenciji, a koji se nažalost nerijetko prenosi i na ovozemaljske odnose. Budući da ove dvije teme obuhvaćaju većinu Borgesova opusa (a u *Teolozima* su tako balansirane da nijedna ne preteže), čitava nam novela kojom sam se ovdje bavio po mnogim svojim značajkama može poslužiti kao ogledni primjer Borgesove novelistike, unatoč tome što ne pripada onoj nekolicini najpopularnijih njegovih radova.

Ono što je također važno – a na što se nisam izravno osvrtao u ovome radu – jest činjenica da bismo trebali biti barem djelomično zadovoljni utjecajem pojedinih pripadnika hrvatske kulture na onu europsku, ako je Borges za povijesno verificirani temelj izgradnje jednog od likova svoje novele uopće *mogao* – među svim odličnicima europskog humanizma – odabrati pjesnika rođenog u Hrvatskoj. Kao netko tko je barem posredno gradio, među ostalima, i hrvatsku kulturu, on je time potvrdio njezinu pripadnost stanovitome podskupu kulture Zapada, ali i njezino ravnopravno sudjelovanje u općemu korpusu svjetske umjetničke baštine.

6. LITERATURA

Jorge Luis Borges: *Aleph: novele Teolozi* (prev. Milivoj Telećan), *Pripovijest o ratniku i zarobljenici* (prev. Milivoj Telećan), *Averroesova potraga* (prev. Albert Goldstein), *Besmrtnik* (prev. Milivoj Telećan) te *Aleph* (prev. Milivoj Telećan), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

Izmišljaji: novele Tri tumačenja Jude, Pierre Menard, pisac Don Quijotea, Razmatranje djela Herberta Quaina te *Tajno čudo* (prev. Milivoj Telećan), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

Knjiga od pijeska: novele Sudrug i Sekta tridesetorice (prev. Karlo Budor), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

Povijest vječnosti: eseji Povijest vječnosti, Učenje o ciklusima, Kružno vrijeme, Dvije bilješke: Umijeće vrijeđanja (prev. Mirjana Polić-Bobić), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

Shakespeareovo pamćenje: 25. kolovoza 1983. (prev. Milivoj Telećan), Zagrebačka naklada, Zagreb, 2002.

Druga istraživanja: eseji Pascalova kugla, Coleridgeov cvijet, Jadni naš individualizam, Nathaniel Hawthorne, Pascal, Kafka i njegove preteče, O kultu knjigā, Keatsov slavuj, Zrcalo zagonetaka, Od nekoga do nikoga, Od alegorija do romana, Povijest odjeka jednog imena (prev. Marko Grčić), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

Duboka ruža: Govori Janusov kip (prev. Tonko Maroević), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985.

Pjesnička antologija: Prvomu mađarskom pjesniku (prev. Tonko Maroević), Zagrebačka naklada, Zagreb, 2001.

Pjesme i druga istraživanja: Borges i ja (prev. Marko Grčić), Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1976.

Borges & Guerrero: *Priručnik fantastične zoologije* (prev. Ivan Ott), Školska knjiga, Zagreb, 2001.

Ivan Česmički: *Pjesme i epigrami: tekst i prijevod* (prev. Nikola Šop); JAZU, Zagreb, 1951.

Ivan Supek: *Buna Janusa Pannoniusa*; Matica hrvatska, Zagreb, 1992.

Ivan Kukuljević Sakcinski: *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*; Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1991.

Dražan Nemet: *Prikaz Janusa Pannoniusa u djelu Antonija Bonfinija Rerum Ungaricarum Decades*, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, Vol.9 No. 18, 2010.

Hrvoje Petrić: *Je li Janus Pannonius (1434.-1472.) rodom iz Komarnice u Podravini?*, u: „Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja“, Vol.1 No.1, 2002.

Josip Bratulić: *Jan Panonije u okviru evropskog humanizma*, „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“, Vol. 16 No. 1, 1990.

Stanislav Marijanović: *Jan Panonije u svom vremenu – Janovo pravo lice*; „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“, Vol.16 No.1, 1990.

Miroslav Kurelac: *Ivan Vitez od Sredne i Jan Panonije (Ivan Česmički) između anarhije i tiranije*, „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“, Vol.16 No.1, 1990.

Mirko Tomasović: *Vila Lovorka: studije o hrvatskom petrarkizmu*, Književni krug, Split, 2004,

Darko Novaković: *U krilu vile Latinke: rasprave o hrvatskom humanizmu*, Ex libris, Zagreb, 2015;

Miroslav Krleža: *Syjetiljke u tmini: književni eseji*, Oslobođenje, Sarajevo, 1988.

Hrvatska književna laž, u: *Hrvatska književna avangarda: programatski tekstovi*, pr. Ivica Matičević; Matica hrvatska, Zagreb, 2008.

Povratak Filipa Latinovicza, Večernjakova biblioteka, Zagreb, 2004.

Edwin Williamson: *Borges, A Life*. Viking Penguin, 2002.

Biblija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.

Israel Shenker: *Borges, a Blind Writer With Insight* (1971), The New York Times

Osvaldo Ferrari: *Borges and God*, The New York Review of Books

Ur. Richard Burgin: *Jorge Luis Borges: Conversations*, University Press of Mississippi, 1998,

Jorge Luis Borges: *Obras completas 1923 –1972*. Buenos Aires: Emecé, 1974.

Thomas Stearns Eliot: *Tradicija i individualni talent* (prev. Slaven Jurić), u: *Pusta zemlja i druga djela*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.

Slobodan Prosperov Novak: *Slaveni u renesansi* (poglavlja *Hrvat Ivan Česmički, po narodnosti Panonac, po običajima Talijan i Tko su Schiavoni u Italiji*), Matica hrvatska, Zagreb, 2009.

Jurica Pavičić: *Hrvatski fantastičari*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000.

Branimir Donat: *Astrolab za hrvatske borgesovce*, u: *Izabrana djela*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1991.

Platon: *Obrana Sokratova* (prev. Luka Boršić), Demetra, Zagreb, 2000.

Franz Kafka: *Jastreb* (prev. Zlatko Gorjan, Zlatko Matetić), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1982.

Marko Ćorić: *Janus – bog s dva lica*, „Svjetlo riječi“, Sarajevo, 2011.

Burton Feldman: *The Nobel Prize: A History of Genius, Controversy, and Prestige*, Arcade Publishing, 2012.

Edgar Allan Poe: *Filozofija kompozicije* (prev. Ivan Slamnig), u: E. A. Poe: *Gavran: nova verzija uz desetogodišnjicu prvog prijevoda*, Biblioteka časopisa „Književnik“, Zagreb, 1961.

Umberto Eco: *Napomene uz „Ime ruže“*, u: *Ime ruže* (prev. Morana Čale), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2004;

Ivica Beti: „Sveti Jeronim, koji je prvi Bibliju preveo na latinski, je iz Štrigove!“, Večernji list, Zagreb, 2012.

Hrvatska enciklopedija: <http://www.enciklopedija.hr/> (natuknice: „Jan Panonac“, „bogumili“, „albigenzi“, „Plinije Sekundo Stariji, Gaj“, „Teopomp“, „Cosmas“, „kabala“, „Karpokrat iz Aleksandrije“, „Migne, Jacques Paul“, „patrologija“, „Browne, Thomas“, „Bloy, Léon“, „Protej“, „Euforb“, „astrologija“, „Panonija“)

Encyclopaedia Britannica: <https://www.britannica.com/> („Hungarian literature“ i „Léon Bloy“)

Hrvatski leksikon: www.hrleksikon.info/ („panenteizam“ i „super-ego“)

Proleksis enciklopedija: proleksis.lzmk.hr/ („panenteizam“).